

**Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған және
Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» - болашаққа бағдар»
бағдарламалық мақаласы мен «Ұлы даланың жеті қыры» атты іргелі
мақаласы аясында «Қазақстандағы музей ісінің дамуы мен археологиялық
зерттеулердің жаңа тенденциялары мен перспективалары» атты
I Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**QAZAQSTAN RESPYBLIKASY
MADENIET JANE SPORT
MINISTRIGI**

МАТЕРИАЛЫ

I Республиканской научно-практической конференции: «Новые тенденции и перспективы развития музейного дела и археологических исследований в Казахстане», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и в рамках программной статьи Елбасы Н.А. Назарбаева «Рухани жаңғыру» - взгляд в будущее» и фундаментальной статьи «Семь граней Великой Степи»

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ / РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бас редактор/Главный редактор:

Зайберт В.Ф. – профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих ғылымдарының докторы, ҚР МСМ МК ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» РМҚК-ның ғалым хатшысы/профессор, доктор исторических наук КазНУ имени Аль-Фараби, ученый секретарь РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» КК МКС РК

Редакторлар/Редакторы:

Шақшақов Қ.Ғ. – ҚР МСМ МК ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» РМҚК-ның директоры/директор РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» КК МКС РК

Абильмаликов Қ.Қ. – ҚР МСМ МК ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» РМҚК-ның аға ғылыми қызметкері/старший научный сотрудник РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» КК МКС РК

ҚР Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған және Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» - болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласы мен «Ұлы даланың жеті қыры» атты іргелі мақаласы аясында «Қазақстандағы музей ісінің дамуы мен археологиялық зерттеулердің жаңа тенденциялары мен перспективалары» атты І Республикалық ғылыми-практикалық конференция / І Республиканская научно-практическая конференция: «Новые тенденции и перспективы развития музейного дела и археологических исследований в Казахстане» посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и в рамках программной статьи Елбасы Н.А. Назарбаева «Рухани жаңғыру» - взгляд в будущее, фундаментальной статьи Лидера нации Н.А.Назарбаева «Семь граней Великой Степи» – Саумалкөл, 2021. – 142 б. – қазақша, орысша.

Жинаққа «Қазақстандағы музей ісінің дамуы мен археологиялық зерттеулердің жаңа тенденциялары мен перспективалары» атты І Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енгізілді. Конференция материалдарының жинағы мәдениет және білім беру мекемелерінің мамандарына, ғылыми қызметкерлеріне арналған. Материалдар авторлық редакцияда жарияланады. / В сборник включены материалы Республиканской научно-практической «Новые тенденции и перспективы развития музейного дела и археологических исследований в Казахстане». Сборник материалов конференции предназначен для специалистов, научных сотрудников учреждений культуры и образования. Материалы публикуются в авторской редакции.

МАЗМҰНЫ

<i>Мукушева Г.Б.</i> Популяризация археологического памятника «поселение Ботай» в деятельности Северо-Казахстанского областного музейного объединения».....	5
<i>Жолдасов Т.М.</i> Археологиялық қазба жұмыстары негізінде жүргізілген зерттеулер бойынша XV - XVI ғғ. басындағы Түркістан аумағындағы ақша айналымы.....	9
<i>Адиев Д.С.</i> Атқа міну мәдениеті: музей қорында сақтаулы Нартайдың үзенгісі жайлы зерттеу.....	18
<i>Байболов Б.Қ.</i> Экспозиция және көрме жұмыстарын ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері.....	22
<i>Жүзбаева Г.Н.</i> «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайы басты құндылығымыз.....	28
<i>Ақпан Ж.Ә., Тәжібаев Б.</i> Киелі жерге тағзым-ұрпаққа ұлағат Ақыртас құпиялы мекен.....	32
<i>Арынова Д.С.</i> Музей және туризм.....	37
<i>Лысенко Л.В.</i> «Развитие исследовательского навыка у учащихся через участие в археологической экспедиции».....	43
<i>Ганиева А.С., Сураганова З.К.</i> Проблемы актуализации культурогенеза в музейном пространстве (традиционное жилище)...	48
<i>Зікірия Д.Қ.</i> Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ археологиясының бір бөлігі ретіндегі «Есік» музей-қорығының археологиялық жұмыстары.....	52
<i>Абильмаликов К.К.</i> Археологические исследования на поселении Ботай в 2021 году.....	60
<i>Ибадильдаева М.М.</i> Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараз қаласының тарихы мен тағдыры.....	65
<i>Укеев Ж.К.</i> Ботай мәдениетінің Красный Яр қонысына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары.....	72
<i>Абильмаликов К.К., Құрманязов И.С., Баянова Ж.К.</i> «Ботай» ғылыми-эксперименталды тұрғын үй кешенінде 2021 жүргізілген безендіру(интерьерлік) жұмыстарының алғашқы нәтижелері.....	77
<i>Мамбеталинов Р.М.</i> Сохранение объектов историко-культурного наследия Северо-Казахстанской области на примере деятельности центра по охране и использованию историко-культурного наследия.....	86
<i>Жумабаев Б.Е.</i> Роль сакральных объектов в развитии внутреннего туризма Казахстана (на примере аномальных мест на территории Казахстана).....	91
<i>Жусупов Д.С.</i> Роль музеефикации объектов историко-культурного наследия (на примере Талдинского историко-археологического парка).....	97

<i>Тасыбаева Б.Ә., Тілепалдиева Л.Т.</i> Тарих пен сырға толы – Айша.....	103
<i>Шауизханқызы Ұ.Ш.</i> Түркі әлемінің тұғыры - Тараз қаласы.....	108
<i>Хайргельдинов Р.Е.</i> Реконструкция мировоззренческих взглядов человека Ботайской культуры.....	112
<i>Зікірия Д.Қ.</i> «Есік» музей-қорығының археологиялық жұмыстары (Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ археологиясының бір бөлігі ретінде)...	119

Мукушева Гульнара Бутановна
руководитель КГКП «Северо-Казахстанское
областное музейное объединение управления
культуры, развития языков и архивного дела
акимата СКО»

ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА «ПОСЕЛЕНИЕ БОТАЙ» В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО ОБЛАСТНОГО МУЗЕЙНОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ

Қайырлы күн, құрметті конференцияға қатысушылар!

Қымбатты әріптестер, сіздермен кездесуге өте қуаныштымын!

Археологические коллекции в нашем музее являются важнейшей составляющей фонда областного историко-краеведческого музея. Они иллюстрируют древнейший этап развития региона, показывают его отличительные черты и место в общей картине исторического прошлого страны.

За годы раскопок исследованы десятки памятников. В музее сосредоточилось крупнейшее собрание древностей в Казахстане. Археологические коллекции дополняются обширной научной документацией. Именно поэтому в 1980 г. в Петропавловске состоялся Всесоюзный археологический семинар на территории памятника «Ботай». На нем обсуждались вопросы, связанные с культурами бронзового века Урала, Казахстана, Средней Азии, Южной и Западной Сибири. Крупнейшие ученые дали заключение, что археологические материалы, хранящиеся в нашем музее, являются важной научной базой для изучения истории и культуры Казахстана, имеют высокое научное и историко-культурное значение.

Материалы древних памятников, хранящихся в фондах нашего музея, изучали лучшие специалисты – почвоведы, историки-технологи, палинологи, палеозоологи, антропологи, трасологи и многие другие. Их исследовали ученые из США, Великобритании, Канады, Германии, Японии, Китая, Казахстана и России. В научный оборот введены новые данные о бронзовом веке. Разработана периодизация и хронология памятников эпохи бронзы Петропавловского Приишимья. Выделены Петровская, Саргаринская, Атбасарская, Ботайская культуры.

Время тотальных археологических раскопок осталось позади. Сейчас основной работой сотрудников отдела археологии является научная обработка коллекций, их систематизация, описание, хранение и популяризация.

Археологические коллекции требуют особого внимания в организации их учета, хранения и использования. В настоящее время археологический фонд нашего музея насчитывает более 300 000 предметов /из них оф – 104 978 ед., нвф – 195 762 ед. Это материалы поселений и стоянок каменного века,

памятников энеолита, эпохи бронзы и раннего железного века. Коллекции содержат рыболовно-охотничий инвентарь, орудия для ткачества, обработки кож, предметы быта, вооружения, остатки бронзолитейного производства, женские украшения, погребальный инвентарь, предметы культа, керамическую посуду. Коллекции древностей представляют более 15 археологических культур, и 40 тыс. лет истории человечества.

Значительную часть археологического фонда составляют материалы поселения Ботай. Раскопки памятника были начаты в 1980 г. С началом раскопок поселения в распоряжении исследователей оказался уникальный массовый археологический материал. Наши собрания представляют материалы первых лет раскопок.

Около 90% предметов коллекции поселения Ботай – это изделия из кремнистых пород камня. Остальные 10 % - это костяные и каменные изделия, фрагментами керамики.

Музеи должны не только хранить археологические предметы, но и активно их пропагандировать. Традиционной формой презентации археологического наследия музеями является экспонирование коллекций или отдельных предметов.

До 2005 г. археологические материалы экспонировались в одном зале музея, демонстрируя древнюю культуру населения края. С 2005 г., после реконструкции археологический раздел нашей экспозиции насчитывает пять залов, каждый из которых отражает определенную археологическую эпоху - каменный век, энеолит, бронзовый век, ранний железный век, средневековье.

Отдельный зал посвящен энеолиту /Ботайской культуре/. В этом зале представлены предметы только одного памятника – поселения Ботай. Их количество - 224 ед. Они представляют все направления сложного многоотраслевого хозяйства ботайцев: коневодство, обработку камня, деревообработку, домостроительство, косторезное дело, керамическое производство, кожевенное и швейное дело, ткачество, духовную культуру. В экспозицию включена диорама поселения. Широко отражены научные эксперименты на поселении Ботай.

Материалы поселения неоднократно экспонировались на выставках и мероприятиях, целью которых является пропаганда культурных ценностей региона, популяризация памятника «Ботай», повышение интереса населения к истории родного края. Вот некоторые из них:

- Выставка «На перекрестках истории». В рамках программы «Казахстан, устремленный в будущее». В музее Первого Президента в г. Нур-Султан, в 2009 г.

- Выставка «Алтын ұйым – бесігім, туған жерім - Есілім» в рамках проведения Дней культуры СКО в г. Нур-Султан

- Коллекции ботайской культуры, хранящиеся в фондах музея, показаны в документальном фильме «Первовсадник» производства Телерадиокомплекса Президента Республики Казахстан.

- Международная выставка «Из сердца Евразии «Сокровища древнего Казахстана». в г. Бохум ФРГ в 2012 г.

- Коллекции пос. Ботай представлялись на выставке, посвященной 10-летию музея Первого Президента РК, в г. Нур-Султан в 2014 г.

- В 2015 г. состоялась презентация проекта музея под открытым небом на памятнике республиканского значения «Поселение Ботай». Данный проект был представлен на выставке «Притяжение родной земли» в г. Усть-Каменогорск в рамках дней культуры Северо-Казахстанской области в Восточно-Казахстанской области в 2016 г.

- В мае 2018 года в рамках брифинга акима Северо-Казахстанской области в **Службе центральных коммуникаций г. Астана организована** панельная выставки «Программа «Рухани жаңғыру» в Северо-Казахстанской области», где памятник «Ботай» был представлен как сакральный объект общенационального значения.

- 2018 г. на территории Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай» Северо-Казахстанское областное музейное объединение организовало мероприятие «Разговор у костра». На нем состоялась встреча представителей молодежного ресурсного центра с доктором исторических наук, профессором археологии В.Ф. Зайбертом. Встреча прошла в неформальной обстановке, где молодежь, собравшаяся у костра, задавала интересующие их вопросы археологам и сотрудникам областного историко-краеведческого музея.

- В рамках музейного проекта «Халық қазынасы» в 2019 году организована выставка «Botai – ата-babalar mirasy», с которой ознакомились жители 10 районов нашей области.

- В сентябре этого же года нашим музейным объединением при поддержке Управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо-Казахстанской области, Союза Художников Республики Казахстан был проведен Международный симпозиум художников «Ботай – культура Великой степи». Он представлял собой комплексное мероприятие включавшее: проведение лекций, мастер-классов, экскурсий с целью ознакомления с историко-культурным наследием нашего региона; пленэр на территории Республиканского государственного музея-заповедника «Ботай», работу в творческой мастерской и выставку картин художников-участников симпозиума.

В Симпозиуме приняло участие 20 художников из России, Кыргызстана, Узбекистана и Казахстана, которые передали свои произведения в фонды Северо-Казахстанского областного музея изобразительных искусств.

Имеющаяся коллекция картин стала основным содержанием выставки «Ботай. Взгляд сквозь тысячелетия» в нашем историко-краеведческом музее и основой постоянной экспозиции музея изобразительных искусств.

Сегодня вашему вниманию мы представляем часть этой коллекции, которая я надеюсь, предаст атмосферу творчества, объединявшая участников симпозиума в течение 14 дней.

- Произведения художников Симпозиума, материалы памятника «Ботай» экспонировались Библиотеке Елбасы – Первого Президента РК на Международной выставке «Земля, поклонись человеку...», посвященной 30-летию Независимости РК в разделе «Берег Земли».

Материалы поселения Ботай вошли в музейно – образовательный проект «Дороги в прошлое». Проект ориентирован на учащихся школ и колледжей, представляет собой специальную образовательную программу по древней истории, целью которого является активная интеграция музея в учебный процесс. Включает в себя цикл занятий. Каждое занятие – это отдельная древняя эпоха, в которую погружается ученик. Они проводятся с использованием обширного интерактивного фонда моделей, макетов, копий, большинство которых изготовлено по материалам поселения Ботай.

Жизненные обстоятельства, созданные пандемией коронавируса, заставили нас осваивать и активно использовать социальные сети, телевидение и другие коммуникации. Мы, как и все, учились работать по-новому, находить эффективные формы работы с населением в информационном пространстве. Главная задача, которую мы должны были решить - чтобы наши посетители не потеряли интерес к музею.

Основными формами работы стали прямые эфиры и публикации видеосюжетов в социальных сетях, активное использование которых позволило сохранить и привлечь новую аудиторию и иметь с ней обратную связь.

Сорокалетним исследованиям на поселении Ботай Северо-Казахстанское областное музейное объединение посвятило несколько страниц видеожурнала «Мир музея»: «Ботай –наследие предков», «Основные занятия ботайцев», «Кремневые тайны поселения Ботай», «Международный симпозиум художников «Ботай - культура Великой степи».

Стали традиционными прямые эфиры в онлайн режиме «История одного экспоната».

В своей статье «Семь граней Великой степи» наш Елбасы, Первый Президент Республики Казахстан, Нурсултан Абишевич Назарбаев отметил: «Всем известно, что Великая степь подарила миру коневодство и всадническую культуру. Впервые одомашнивание лошади человеком произошло на территории современного Казахстана, о чем свидетельствуют раскопки поселения «Ботай» на севере страны».

Исторические находки последних десятилетий отчетливо подтверждают неразрывную связь наших предков с самыми передовыми технологическими новациями своего времени и позволяют по-новому взглянуть на место Великой степи в глобальной истории.

Создание Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай» даст возможность развития туристического кластера, обеспечит необходимые условия для осуществления научно-исследовательских, археологических, просветительских, образовательных программ. Надеюсь, что

дальнейшие исследования на памятнике Ботай принесут нам новые научные открытия.

Мы благодарим коллектив музея-заповедника «Ботай» за приглашение принять участие в конференции. Куанышу Гибадатовичу желаем новых творческих достижений в новой должности.

Спасибо за внимание.

Жолдасов Толқын Маханбетұлы
«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік
тарихи-мәдени қорық-музейінің
қор сақтаушысы, тарих магистры

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕР БОЙЫНША XV - XVI Ғ. БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АҚША АЙНАЛЫМЫ

Түйін

Ясы-Түркістан қаласының XV-XVI ғғ. тән нумизматикалық материалдары тарих ғылымының аз зерттелген саласы болып отыр. Осыған байланысты кез-келген жаңа мәліметтер өлкенің сауда қатынасын зерттеуде маңызды дереккөздер болып табылады.

Мақалада XV-XVI ғасырдың басында Түркістан аумағындағы ақша айналымын өлкеде түрлі кезеңдерде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдар негізінде жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері мен автордың жеке тұжырымдары көрсетіледі. XV ғ. Түркістан аумағының Орталық Мавереннахрмен ортақ экономикалық аумақта болғандығын, ондағы сауда – саттық ісінің негізінен Бұхара мен Самарқан ақша сарайларында соғылып отырған күміс және мыс ақшалармен жүргізіліп отырғандығына дәлел болатын жаңа материалдармен толықтырылған.

Ясы - Түркістан ақша сарайының өзінің жеке ақша өнімдерін өндіру ісіне қатысты материалдар қамтылған.

Аннотация

Нумизматические материалы Ясы-Туркестана XV- нач. XVI вв. являются мало изученной отраслью средневековой нумизматики. По этому все новые данные по нумизматике

региона являются ценными источниками в исследовании торгового отношения в регионе.

В статье рассматриваются результаты исследовательских работ и выводы автора статьи по нумизматическим артефактам найденным во время периодический проведенных археологических работ в горде Туркестан и Туркестанскомском оазисе.

Приводятся новые данные доказывающие что Туркестанский регион в XV веке был на общем экономическом рынке с центральным Мавреннахром где торговля проводилась серебряными и медными монетами Бухары и Самарканда. Также, приводятся материалы связанные с производством собственных монет Ясы-Туркестана в начале XVI века.

Ортағасырлық ақшаларды зерттеуде түрлі әдістерді қолдану, тек ақша айналымының тарихын зерттеуде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық, саяси өмірдің де көптеген сырларын ашуда тек көмекші материал ғана емес, өте маңызды, ең басты, тіпті, кей жағдайда бірегей дереккөзі болады. Мәселен, Е.А.Давидович Тәжікстаннан табылған XV ғасырға тән бірнеше көмбелерді зерттеу барысында ешбір жазба деректерде кездеспеген Ұлықбектің жүргізген ақша реформасын анықтады. Ол кісі реформаның жүзеге асқандығын анықтап қана қоймай, оның мазмұнын, реформаны жүргізудің мәнін және нәтижелерін көрсетіп берді [1, С. 10].

Қазақстан территориясындағы сауда-ақша айналымы барлық кезеңдерде бүкіл аумақта бір қарқында дамымады. Өйткені, Қазақстан территориясында әр аумақта қалалардың дамуы, экономикалық жағдайдың тұрақтылығы мен өндірістік әлеуеті түрлі деңгейде болған еді. Біз қарастырып отырған Түркістан аумағындағы ортағасырлық қалалардың экономикалық тұрғыда өркендеуі мен тауар-ақша қатынасының қарқынды даму кезеңі өлкенің Темір мемлекетінің құрамына енуімен сәйкес келеді [2].

Сырдарияның орта ағысында орналасқан ортағасырлық қалалардағы экономикалық-әлеуметтік жағдай барлық кезеңдерде Орта Азиямен тығыз байланыста болып отырған. Қазақстанның оңтүстік аумағы Орта Азиямен бір экономикалық нарықта өмір кешті. Осы жағдайға орай, XV-XVI ғ. басында Орта Азияда тауар-ақша айналымы қарқынды дамыған кезеңде, зерттеліп отырған аймақта негізінен Орта Азия ақша сарайларында соғылған ақшалар сауда айналымының негізін құрады [3, С.65].

Оңтүстік Қазақстан аумағында орналасқан ортағасырлық қалалардың өлке тарихын зерттеудегі маңызы ескеріліп, Қазақстан тарихын зерттеу ісіне байланысты археологиялық жұмыстар да ең алғаш осы өлкеде жүргізілді. Тек, XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап ортағасырлық Отырар, Түркістан, Сауран қалаларында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіле бастаған кезден бастап нумизматикалық табыстарға ғылыми зерттеу жұмыстары

жүргізіле бастады. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижелерінде табылған жекелеген табыстар мен тиындар көмбелері өлкенің VII ғ. бастап, XVIII ғасырға дейінгі ақша айналым тарихын зерттеуге мүмкіндік бере алатын біршама көлемді материалдар ұсына алады. Ең алғаш ортағасырлық Отырар қаласында 1971 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан археологиялық қазба жұмыстары негізінде Р.З.Бурнашева мен В.Н.Настич табылған жекелеген тиындар мен көмбелердің сипаттамаларын жасаған болатын [4, С. 289-342.]. Одан бөлек 1987 жылы В.Н.Настич тарапынан Отырар төбеде 1979-1985 жылдар аралығында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдардың каталогы жасалды [5, С. 224-254].

Кейінгі ортағасырда оңтүстік Қазақстан аумағы ерте дәуірлердегідей отырықшы мәдениет пен көшпенді мәдениеттердің синтезінен туындаған, өзіндік ерекшеліктері бар ірі өркениет ошағына айналды. Екі мәдениеттің тоғысқан жерінде Отырар, Түркістан, Сайрам, Сығанақ, Сауран сынды Сырдария бойындағы қалалардың экономикалық, өндірістік тұрғыда қарқынды дамуы орын алды. XV-XVI ғғ. экономикалық-саяси маңызы өскен Сырдария бойындағы қалалардың тарихы саяси тұрғыда жақсы зерттелген болса да, өлкенің әлеуметтік-саяси өмірін зерттеуде соңғы кезеңдерге дейін нумизматикалық материалдарды қоса қарастыру мәселесі кенжелеп қалып отырды. Оған себеп, зерттеуге қажетті материалдардың аздығы болды. Әрине, кезең нумизматикасы турасында жекелеген ғылыми мақалалар жазылған. Алайда, бұл зерттеулер өлке нумизматикасының тарихын, өлкенің ақша айналымын, сауда қатынастары мен өлкедегі ақша жүйесін толыққанды зерттеу үшін қажетті материалдармен қамти алмасы анық. Тек, XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап жүргізіле бастаған археологиялық зерттеу жұмыстарында табылған материалдар негізінде ғана толыққанды зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туды.

Өлке Темір мемлекетінің құрамына енген соң мемлекет құрылымының барлық саласында орталық Мавераннахрмен етене жақын қатынасқа түсті. Бұл жағдайды Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қалаларда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдар да растап отыр. Археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде табылған жеке тиындар мен ақшалар көмбелері аумақтағы сауда – саттық Мавераннахр қалаларында соғылған күміс және мыс ақшалармен жүргізіліп отырғандығын көрсетті [6, с. 55]. Нумизматикалық материалдар тарих саласының зерттелуінде өте маңызды толықтырушы материалдар болатындығын, XV ғ. өлкенің Орта Азиямен бір экономикалық алаңда өмір кешкендігін ескеріп, Түркістан қалаларының сауда-қаржылық тарихын зерттеуде бұған дейін біршама авторлар тарапынан жақсы зерттелген Орта Азиядан табылған нумизматикалық материалдармен салыстырмалы түрде қарастыратын боламыз [7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22].

XV-XVII ғғ. тауар-ақша қатынастарының үлкен қарқында жүргендігін Түркістаннан табылған 9, Отырардан табылған 8 мыс ақшалар көмбелерінің сандары мен ондағы ақшалар көлемдері де растап отыр.

XV-XVII ғғ. Түркістан Оңтүстік Қазақстандағы ең ірі орталықтардың бірі болды. Кейінгі ортағасырдағы Түркістан қаласының әлеуметтік-саяси өмірінің кей тұстарына қатысты зерттеулер жүргізілген болатын. Дегенмен, бұл зерттеулерде нумизматикалық материалдар бере алатын мәліметтер қатыстырылмаған [23, с. 52]. Қазіргі таңда, Түркістан қаласы мен өңірде жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде және кездейсоқ табылған нумизматикалық материалдар өлке мен қаланың әлеуметтік өмірінің тарихын бағамдауға мүмкіндік бере алады. Өлкенің ақша айналымы мен әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеуші ғалым Р.З.Бурнашева нумизматикалық материалдар негізінде бұрын беймәлім болып келген ақтаңдақтарына дәйекті түсініктемелер беріп келеді. Ол кісінің жүргізген зерттеу жұмыстары қала мен аумақта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарында табылған нумизматикалық материалдарды саралау негізінде жүргізілді.

Түркістан қаласында ең алғашқы археологиялық зерттеу жұмыстары патшалық Ресей тұсында басталып, Кеңес өкіметінде жалғасын тапқан болатын. Бірақ өткен ғасырдың 60-шы жылдарына дейін қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдарға лайықты көңіл бөлінбей келді. Түркістан қаласында жүргізілген қазба жұмыстарында табылған нумизматикалық материалдарды ең алғаш 1960 жылы археолог Г.И.Пацевич «Түркістан қаласындағы Қ.А.Ясауи комплексінің қорғау аймағында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есептерінде» тізімдеген болатын. Есепте көрсетілген нумизматикалық материалдардың ғылыми сараптамасын Р.З.Бурнашева жүргізді. Г.И.Пацевичтің есептерінде қазба жұмыстары кезінде мыс ақшалардан тұратын бес көмбе тіркелген. Алайда, қазіргі таңда бұл тиындар тазалау жұмыстары барысында бірігіп кетіп, жалпы саны 3000 данадан асатын тиындар комплексін құрайды. Тиындарды зерттеу барысында олардың барлығы XVI ғасырдың басы мен XVII ғ. алғашқы жартысына дейінгі уақыт аралығын қамтитын материалдар екендігі анықталды [24, С.32].

Ортағасырлық Түркістан қаласы мен Ясы - Күлтөбеде 1973-1974 жылдары қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстары барысында табылған нумизматикалық материалдар Түркістанның XV-XIX ғғ. ақша айналымы жайында біршама мәліметтер бере алады. Нумизматикалық табыстар қатарында VII ғасырдың аяғы мен VIII ғ. басына тән Түркілердің Отырарда құйылған қола тиынының табылуы Күлтөбе мен Отырар арасындағы ертеортағасырдағы сауда байланыстарының болғандығын көрсетсе, XV-XVI ғғ. тән ақша үлгілерінің көптеп табылып отыруы, бұл кезеңде Түркістанның Темуридтер мен Шайбанидтер билігі тұсында өлкедегі маңызды қалалардың бірі болғандығын, мұнда сауданың қарқынды дамығандығын көрсетіп отыр.

1978 жылы Қожа Ахмет Ясауи комплексінің қорғау аймағындағы қазба жұмыстары жалғастырылды. Қазба жұмыстары кезінде табылған тиындар (77

дана) XIII-XIX ғғ. нумизматикалық материалдарынан тұрады. Мұнда Шағатай мемлекетінің ақшалары, XVI-XVII ғ. тән, беттерінде түрлі өрнектер түсіріліп отырған ұсақ мыс ақшалар, Ресей патшасы Алексей Михайловичтің XVII ғ. копейкалары, XIX ғ. Қоқан фельстерімен қатар, XV ғасырда Темір мемлекетінде Әмір Темірдің, Халил Сұлтанның аттарымен соғылған ақшалар, хижра жыл санағы бойынша 832 жылы Бұхарада соғылғандығы көрсетілген мыс ақшалар да көптеп тыбылды.

1979 жылы Ясауи кесенесінің айналасындағы қорған қабырғасын зерттеу мақсатында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде XIII-XX ғасыр аралығын қамтитын нумизматикалық материалдардың 107 үлгісі тіркелген болатын.

1996 жылы 10 маусымдағы ҚР министрлер кабинетінің қаулысы бойынша Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойын атап өтуге қарар қабылданды. Осы шараға орай «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының әкімшілігі тарапынан ғылыми археологиялық зерттеулер жүргізу мен археологиялық ескерткіштерді өткізілгелі отырған шараға дайындау мақсатында Түркістан археологиялық экспедициясы (ТАЭ) құрылды. ТАЭ-нің жүргізілген жұмыстарының нәтижесінде көптеген жеке нумизматикалық ескерткіштер мен көмбелер табылды. [24, С.23]. 1996 жылы Ясы-күлтөбе археологиялық ескерткішінің ең төменгі қатпарларына дейінгі қабаттарын зерттеу мақсатында стационарлы зерттеу жұмыстары басталған болатын.

1997, 1998, 1999 жылдары Тоғанда М.Тұяқбаевтың жетекшілігімен жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде де нумизматикалық материалдар көптеп табылған болатын. 1998-1999 жылдары Түркістанда жүргізілген нумизматикалық материалдарға сараптама жұмыстарын жүргізген Р.З.Бурнашева олардың XV-XIX ақшаларынан тұратындығын айтады. Түркістанның XV-XVI ғ. басында ақша айналымы негізінен Орта Азиялық ақшалармен жүргендігін айтады. Олардың кейбірінің беттеріне Самарқан, Хисар, Ташкент ақша сарайларында үстінен қайта шекімелер (надчекан) түсірілген [24, С.47]. Ол кісінің зерттеулері бойынша XV ғасырдың аяғы мен XVI ғ. алғашқы ширегінде бұған дейін ақша шекімесімен айналысқандығы белгісіз болып келген Сайрам ақша сарайы қарқынды жұмыс істеген. Сайрамда тек қана толыққанды мыс динарлар ғана соғылып қоймай, басқа ақша сарайларының ақша өнімдерінің беттеріне үстінен қайта шекімелер де түсіріліп отырған. Мұндағы ақша шекімесі тауар-ақша айналымының барынша қарқын алған кезінде іске қосылған сияқты. Ақша сарайы өте қарқынды жұмыс жасағанымен 20-25 жылды ғана құрайтын қысқа мерзім ішінде ғана іске асырылған болуы керек [24, С.49]. Сол жылы Түркістан аумағындағы Жүйнектөбе, Қарнақ, Қосқорған, Міртөбе, Төрткүл I-II археологиялық ескерткіштерінен XV-XVI ғғ. тән Орта Азиялық нумизматикалық ескерткіштердің көп көлемде табылуы Сырдария бойындағы қалалар мен Орта Азия қалаларының арасында сауда қатынастарының қарқынды жүргенін, екі өлкенің бір экономикалық аумақты түзгендігін көрсетумен қатар, сол кезеңде ақша - сауда қатынасының қарыштағандығын да көрсетіп отыр.

Жүргізіліп отырған археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылып отырған нумизматикалық материалдар XV ғ. Сырдария бойындағы аумақтағы сауда-саттық толықтай Орта Азияның күміс және мыс ақшаларымен қамтылып отырғандығын көрсетіп отыр. XV-XVIII ғғ. Қазақстанның оңтүстігіндегі ірі ауылшаруашылық орталықтарындағы экономикалық-әлеуметтік жағдайларға жасалған сараптама жұмыстары да қарастырылып отырған кезеңде Орта Азияның экономикалық өмірінде орын алған процестер Сырдария бойындағы қалаларды да айналып өтпегендігін көрсетеді. Қарастырылып отырған кезеңге қатысты нумизматикалық материалдардың көрсеткіштері бойынша Сырдария бойындағы қалалардың Мавераннахрмен ортақ экономикалық аймақ түзгендігі анық байқалады [23, С.55]. Өлкеде, тек XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдан бастап тауар-ақша айналымының жаңа күшті лебі орын алған тұстан бастап жергілікті ақша сарайлары аумақты өз ақша өнімдерімен қамтамасыз етуді бастады [24, С.126].

XV ғасыр мен XVI ғасырдың басына дейінгі аралықта Оңтүстік Қазақстан аумағының Орталық Мавераннахр ақшаларымен қамтылып отырғандығын 2002 жылы Түркістан қаласындағы Қарашық қорымынан табылған көмбе де растай түседі. Көмбені көр қазушы Нұрдилла Карибаев есімді кісі Қарашық өзенінің оң жақ жағалауында Түркістан қаласының өткен ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап қорым ретінде пайдаланыла бастаған жерде мола қазу кезінде 70 см. тереңдіктен тапқан. Аталмыш мыс ақшалар көмбесінің қатарының басым бөлігі бұған дейін де Орта Азия мен Тәжікстаннан көптеп табылып отырған XV ғ. көмбелері сияқты хижраның 832 жылы (1428-1429 жж.) соғылған Бұхара эмиссиясынан тұратындығы анықталды.

Бұл көмбенің құрамы Темуридтер дәуірінің мыс ақша айналымының Ұлықбек реформасы бастау алған тұстан XV ғасырдың соңына дейінгі кезеңдегі ерекшеліктерін барынша толық көрсетіп бере алады деп айта аламыз. Сол кезеңге тән барлық көмбелер сияқты оның да құрамының негізгі бөлігін Бұхара ақша сарайының 832 х. жылғы өнімдері құрағандығымен, көмбе құрамында реформаның алғашқы кезеңі мен реформадан кейінгі кезеңде жұмыс жасаған ақша сарайлары - Самарқан, Термез, Хутталян, Урду, Шахрухия, Андиган, Балх, Герат, Қарши және Қашғардың ақша өнімдерімен қатар, типтік қатынасы бойынша Ширваншахтар мемлекетінің Баку ақша сарайында соғылған ақша да бар. Бұл ақша беттерінде соғылған жылдық көрсеткіштері түсірілмеген. Осы кезеңге тән, Орта Азиялық көмбелер арасынан бұл типті ақшалар кездескендігі жайлы мәліметтер жоқ. Дегенмен, бұл ақшаның соғылған мерзім аясын XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басына сыйдыруға болатындай.

Көмбеде реформа тұсында соғылған ақшалар ғана емес, сонымен қатар, XIV ғ. аяғында (767/1377-78 ж.) Янги ақша сарайында соғылған 1 дана мыс ақша да кездесті. Бұл ақша көмбе қатарындағы ең көне ақша үлгісі болып отыр. Янги ақша сарайы XIII ғ. аяғы мен XIV ғасырдағы Масуд бек реформасы тұсында күміс ақшалар соғу ісінде белсенді жұмыс істегендігі белгілі. Көмбе құрамында Янги ақша сарайы өнімінің кездесуі Темуридтер мемлекетінің

бастапқы кезеңдерінде де Тараз өлкесі өз маңызын жоймағандығын көрсетіп отыр.

Жоғары айтып өткеніміздей, Бұхара ақша сарайында 832/1428-29 ж. соғылған ақшалар бір типте соғылып отырған. Алайда, Қарашық көмбесінің құрамында Бұхара ақша сарайында соғылған ақшалар арасында типологиялық тұрғыда өзгешіліктерге ие бірнеше ақшалар бар. Бұл тиындардың сақталу жағдайлары нашар болуы мен үлгілердің сирек кездесетіндіктеріне байланысты олардың толық реконструкциясын жасау мүмкін болмады.

Көмбе құрамындағы сирек кездесетін ақшалар қатарында 854/1450-51 ж. Балх пен 832/1428-29 жылдық көрсеткішпен Гератта соғылған мыс ақшалар бар. Балх ақша сарайында соғылған мыс ақша толықтай Бұхара эмиссиясының типін қайталап, ақша сарайының атауының жазбасымен ғана ерекшеленеді. Бұған дейін 854/1450-51 жылы соғылған ақшалар қатарында Самарқан мен Шахрухия өнімдері ғана белгілі болған еді. Көмбе құрамындағы Балх ақша сарайының өнімі, 854/1450-51 ж. бұл ақша сарайының да ақша өнімін шығарып отырғандығын көрсетіп отыр. Ал, Герат ақша сарайының 832/1428-29 ж. ақша өніміне келер болсақ, бұл ақша сарайының көмбе құрамындағы 2 дана үлгісі 832/1428-29 ж. Герат ақша сарайының да реформа тұсында атқарылған процестерден тыс қалмағандығынан хабар беретін тұңғыш көрсеткіш болып отыр. Ұлықбек реформасында соғылған ақшаларымен бір типте соғылған Балх пен Гераттың бұл ақша өнімдері реформаның тек Маверранхрда ғана емес, Шахрух билігіндегі жерлерде де іске асырылғандығын да көрсетіп отыр. Көмбе құрамын зерттеу барысында белгілі болып отырған бұл жайтты, Ұлықбек жүргізген ақша реформасының бүкіл мемлекеттің сұраныстары мен қажеттіліктеріне жауап бере алатын өте ұтымды, дер кезінде атқарылған шара екендігін танудан туған болса керек.

Реформаның бүкіл мемлекетті қамтығандығын көрсететін көмбе құрамындағы бірегей тиындар қатарына 832/1428-29 жылдық көрсеткішпен Жендте соғылған 2 дана мыс ақшалар да жатады. Женд қаласының 832/1428-29 ж. ақша өнімдерінің алғаш рет кездесіп отыруы, бұған дейін белгісіз болып келген тың деректі ортаға шығарды. Бұл ақша үлгілері Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы қалалар арасында Женд қана 832/1428-29 ж. мыс ақшалар соғу процесіне қатысқандығынан хабар беріп отыр.

Көптеген тиындар беттерінде үстінен қайта шекіме іздері түсірілген. Көмбе құрамындағы тиындар беттерінде үстінен қайта шекімелердің екі түрі бар. Тиындар беттеріне түсірілген үстінен қайта шекіме іздерінің көпшілігі 1-ші типтің II-ші разрядының 2-ші типті үстінен қайта шекімелері. Е.А.Давидовичтің жүргізген зерттеулері бойынша 832/1428-29 жылдық көрсеткішімен соғылған ақшалар беттеріне түсірілген бұл типтегі үстінен қайта шекімелер XV ғасырдың екінші жартысынан XV ғасырдың соңына дейінгі аралықта түсіріліп отырған.

Ясы-Түркістан ақша сарайы өзінің ақша шекімесі жұмысын XV ғасырдың аяғында немесе XVI ғасырдың басында бастағанға ұқсайды. Қазіргі таңда 907/1401-02 ж. бетінде елік бейнесі түсірілген Иасы ақша сарайының мыс

ақшалары мен XV ғасырдың аяғында Ташкентте соғылған ақшалар беттеріне Иасының үстінен қайта шекімесі түсірілген үлгілері белгілі [25, С.21]. 1912 жылы «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының қорына Ораңғай елді мекенінің тұрғыны Халметов Бекжан есімді кісі өзіне тиесілі жер телімінде құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде трактормен сырылған жерде шашылған мыс ақшаларды жинап алып өткізген болатын. Шашылған ақшалардың бір көмбенің бөлігі екендігі анық. Мұражай қорына өткізілген тиындар саны 54 дана. Бұл көмбе бөлігінің құрамында XVI ғасырдың басына тән екі дана Иасы ақша сарайының ақшасы мен бір дана Иасы қаласында үстінен қайта шекіме ізі түсірілген тиындар анықталды. Бұл жағдай да Иасы ақша сарайының ақша шекімелеу жұмыстарын XV аяғы мен XVI ғасырдың басында бастағандығын растай түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Давидович Е.А.. Клады древних и средневековых монет Таджикистана. Москва: Наука, 1979. – 462 с.
2. Настич В.Н. К периодизации монетной чеканки Отрара и ее роли в денежном хозяйстве города и области // Ближний и средний восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. Москва. 1980. С.168
3. Бурнашева Р.З. Отрар, Отрарский оазис, и Южный Казахстан. Нумизматические исследования по денежному делу южноказахстанских городов VIII-XVII вв. Алма-Ата: Наука, 1989. – 78 с.
4. Бурнашева Р.З., Настич В.И. Каталог монет из раскопов и сборов на городище Отрар-тобе (1971-1977 гг.). В книге поздсредневековый Отрар (XVI-XVIII вв.) Акишева К.А., Байпақова К.М., Ерзаковича Л.Б. Алма-Ата, 1981, с. 289-342.
5. Настич В.И. Каталог монет городища Отрар-тобе (1979-1985 гг.). В кн.Отрар в XIII-XV вв. Акишева К.А., Байпақова К.М., Ерзаковича Л.Б. Алма-Ата, 1987, с. 224-254
6. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Алматы: «Қазақ университеті», 2006. - 356 с.
7. Бурнашева Р.З. Клад серебряных темуридских монет конца XIV-начала XV в. с городища Куйрук-тобе (Отрарский оазис). Изв. АН Каз. ССР, серия общ. наук. 1989. №2, с. 37-45.
8. Давидович Е.А. Чилекский клад медных монет XV- начала XVI в. (источниковедческий анализ). Памятники истории и литературы Востока. Период феодализма. М. 1986. С. 8-25.
9. Давидович Е.А. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека. В кн. Из истории эпохи Улугбека. Ташкент. 1965, с. 274-299.
10. Давидович Е.А. Материалы для характеристики чекана и обращения Среднеазиатских медных монет XV в. НЭ, т.5, 1965, С. 225-248.

11. Давидович Е.А. По поводу двух кладов медных монет XV в. из Таджикистана. Эпиграфика Востока. XVII. 1966.

12. Давидович Е.А. О времени максимального развития товарно-денежных отношений в средневековой Средней Азии (К постановке проблемы). НАА, 1965, №6.

13. Давидович Е.А. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территориях Южного Таджикистана в XV в. Сб. Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество. Душанбе, 1965.

14. Кочнев Б.Д., Шпенева Л.Ю. Новый клад медных монет XV века. ИМКУ, вып. 19, Ташкент, 1984. С. 238-265.

15. Массон Е.М. К истории монетного чекана Средней Азии в период правления Тимура и Халил-Султана. Общественные науки в Узбекистане, 1969, №8-9, С. 51-63.

16. Федоров М.Н. Клад монет Улугбека из Самарканда. ОНУ. №8-9, С. 98-99.

17. Сусенкова Р.С. Клад медных монет конца XV в. из горного селения Сукок Ташкентской области. Труды САГУ. Новая серия. Вып. III. Исторические науки. Кн. 25. Ташкент, 1957.

18. Шпенева Л.Ю. Клад медных монет конца XV- начала XVI в. из Ташкентской области. Нумизматика Узбекистана. Ташкент, 1990, С. 100-115.

19. Шпенева Л.Ю. Новые данные о надчеканах на медных монетах Мавераннахра в XV в. Седьмая Всероссийская нумизматическая конференция. М. 1999, С. 73.

20. Шпенева Л.Ю. Клад медных тимуридских монет из села Мади Ошской области. Ош и Фергана в исторической перспективе. Вып. 5. Бишкек, 2000, С. 103-104.

21. Шпенева Л.Ю. Новые клады монет XV – начала XVI в. из Ферганы. Вторая нумизматическая конференция 1987 г. Тезисы докладов и сообщений. М. 1987, С. 66-68.

22. Шпенева Л.Ю. Клады монет XV в. с городища Афрасиаб. Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Тезисы докладов советско-французского коллоквиума. Самарканд, 1990. С. 110-111.

23. Бурнашева Р.З. К вопросу об экономическом положении позднесредневекового города Туркестана и области (XV-XIX вв.) // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата: «Наука», 1983. - 231 с.

24. Бурнашева Р.З., Смагулов Е.А., Туякбаев М.К.. Клады и монеты Туркестана. –Алматы: Баур, 2006. – 204 с.

25. Бурнашева Р. З. Денежное обращение в городах южного Казахстана в XV-XVIII вв. (Историко-нумизматическое исследование). Туркестан, 2006, 255 с.

Адиев Даулетияр

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қор сақтаушысы

АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ: МУЗЕЙ ҚОРЫНДА САҚТАУЛЫ НАРТАЙДЫҢ ҮЗЕҢГІСІ ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУ

Түйін

Мақалада музей қорында сақталып тұрған Нартай Бекежановтың үзеңгісі жайлы болмақ. Сонымен қатар, мақалада ақынның өмірбаяны, шығрамашылығы мен еңбектері, өмір сүрген ортасы жайлы

Аннотация

В статье речь пойдет о стремени Нартая Бекежанова, которое хранится в музее. В статье также рассказывается о биографии, творчестве и окружении поэта.

Халқымыздың арғы-бергі өткеніне бажайлап көз жүгірткен жан Ұлы өркениеттің сайраған ізін аңғарары хақ. Кешегі өткенімізді түгендеп, тарихын зерделер тұста қолға іліккен жәдігерлерді келешек ұрпақ кадесіне жарату – үлкен парыз. Музей қорындағы әр бір жәдігердің өзіндік тарихы мен айтары бар. Құнды жәдігерлердің арасында жылқы әбзелдерінің орны ерекше. **Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында нақтылап көрсеткендей «Ат үстінде жүрген көшпенділер тақымына басқан сәйгүлігіне неғұрлым еркін мініп жүруі үшін биік ер-тұрман мен үзеңгіні ойлап тапты. Бұл жаңалық салт атты адамның ат үстінде қаққан қазықтай мығым отыруына, сонымен бірге шауып бара жатып, қолындағы қаруын еш қиындықсыз және неғұрлым тиімді қолдануына мүмкіндік берді» [1,1].**

Осындай ат әбзелдерінің бірі **Ұлы даланың белгілі перзенті, халық ақыны әрі композитор Нартай Бекежанов** тұтынған үзеңгісі деп Түркістан қаласының тұрғыны **1999 жылы музейімізге өткізген**. Үзеңгі «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи мәдени қорық музейінің құнды жәдігерлеріміздің бірі деуге болады. Осы орайда ақынның өміріне тоқталып кетуді санадық. Нартай Бекежанов 1890 жылы наурыз айының 26 жұлдызында Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, «Коммунизм» колхозына қарасты (қазір Нартай Бекежанов ауылы) «Бестам» деген жерде орта шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесінің аты Алыпқаш, үлкен атасы Бекежан. Білетіндер Нартайдың арғы аталарында ақындық не басқадай өнер болмаған. Әкесінің өзі Нартай атамыз екі жасқа келгенде дүниеден озады. Нартайдың

анасы Бақтыгүл ақындығымен, әншілігімен өз ортасына белгілі жан еді. [2, с.58] Талабы таудай, зерек бала Нартай ана бойындағы асыл өнерді қағып алып, бойына сіңіріп отырған. Анасымен қатар, тапқырлығымен, ақындығымен танымал туған ағасы Мәнсүр Нартайдың бойында бұлқынып тұрған ағынды аңғарып, оның өнер жолына түсуіне көп ықпал жасаған. Ол халық әндерін меңгеріп, ұлттық аспаптарында да ойнай білген. Осылайша серілік құрып, әнші-ақын атанып жүрген шағында Сыр бойына Арқадан Үкілі Ыбырайдың жиені атақты Тайжан ақын келеді. Нартайдың алаңсыз өнерге бет бұруына Тайжан Қалмағанбетов үлкен себепкер болады. Тайжан ақыннан сол кезде Нартай он екі жас кіші екен. Бір жылдан астам уақыт бірге еріп жүріп, бауыр басып қалған Нартай оның өлендерін жаттап, әндерін ерінбей үйренеді, зердесіне түйеді, қыр-сырына қанығып, орындай бастайды. Нартай Тайжан ақынды ардақты аға тұтып, құрметтеп батасын алып, өз жүрек қалауымен ел аралап, той-думан, жиындарға қатысып, халық алдына шығып, әсем үн қалықтатып, жыр жырлайды. Анасы Бақтыгүл, ағасы Мәнсүр, ақын Тайжан мектептерінен өткен соң, Нартайдың да есімі елге кеңінен танымал бола бастайды. Мұнысын бір жырында: –

Қоймады бұл ақындық қашқанменен,

Он жеті үйір болды жастан бермен.

Тоқталып қайнар бұлақ қарап жатпас,

Үстіне тау көтеріп басқанменен, – деп бейнелепті.

Иығында сырнайы, қолтығында домбырасы бар Нартай жүрген жерінің бәрінде халықты сән-салтанатқа, ән мен жырға, думанға бөлеп, өнерге шөліккегендерді сусындатып, айызын қандырды. **Халық поэзиясының алыбы Жамбыл Жабаев ол туралы кезінде былай деген еді:**

О, Нартай, шешен таңдай, қасқа маңдай,

Аузыңнан шыққан сөзің шекер-балдай.

Айтыссаң, алдырмайсың ақындарға,

Жарқырап қараңғыда жаққан шамдай. [3,5]

Нартай суырыпсалма айтыскер ақын ретінде 1943 жылы Алматы қаласында өткен айтыста кілең дүлдүл ақындар арасында Шашубай, Нұрлыбектермен қатар жеңімпаз атанаып, бірінші орынды қанжығасына байлады. Ақын Нартай шебер композиторлығымен де танымал. Қиын иірімді әндерін өзі ғана орындайды екен. Әрбір өлең-жырын әртүрлі мақаммен айтып отырған. Оның «Бастау», «Ақау жалған», «Игигай», «Толқын», «Бейбітшілік», «Өздерің білер Нартаймын» әндері оның асқақ үнімен бізге жеткен мәдени мұрамыздың алтын қорына қосылған дүние десекте болады. Жасы ұлғайып қалған ақын-әншінің өміріндегі зор белес - 1949 жылы мамыр айында Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің екінші онкүндігіне қатысуы еді. 1936 жылғы онкүндікті ұлы Жамбылдың жырымен ашқаны белгілі. Ал мына онкүндікті кімге аштырамыз дегенде, Ілияс Омаровтың ұсынысымен басшылар Нартайға бірауыздан тоқталыпты. Шашубай мен Кенен де Нартайды алға салып қолайлаған көрінеді. Мәскеу аспанында осылайша Нартай әуені қалықтайды. Ақын- композитор, әрі орындаушы әнші бола білген халық өнерпаздарының озық салтын көнертпей биігінен аласартпай, әрі қарай жалғастырып, көтеріп әкететін жаңа ұрпақ өкілдерінің өнеге тұтуға жарарлық тұлғаларының бірі де - Нартай Бекежанов деуімізге әбден болады. [4, с.171] Ақын Нартайдың халқына сіңірген қалтқысыз еңбегі, оның ақындық, композиторлық-әншілігі - көзі тірісінде де әділ бағаланды. 1939 жылы оған Қазақ КСР өнеріне еңбек сіңірген қайраткер атағы беріліп, сол жылы КСРО Жазушылар Одағы мүшелігіне қабылданады. 1945 жылы «Құрмет Белгісі» орденімен марапатталады. Ақын өмірінің соңғы жылдарын денсаулығы сыр бергендіктен өзінің туған колхозы «Үлгіліде» өткізеді. Халқының сағынышына айналған атақты ақын Нартай Алыпқашұлы 1954 жылы, өз ауылында, Пайғамбар жасынан бір жас асып, дүниеден озды. Осындай нар тұлғалы атамыздың ат үстіне мініп түсуінде табаны талай тиген үзеңгісі КК№961/1,2 номерімен **«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи мәдени қорық музейінің** қорында тіркелген. Үзеңгі - ертұрман әбзелдерінің бірі. Ол атқа оңай мініп-түсу үшін және ат үстінде мығым отыру үшін пайдаланылады.

Археологиялық зерттеулерге қарағанда үзеңгі б.з.б. I-мыңжылдықтан бастап қолданылып келеді. Бұл қарапайым зат бүкіл көшпелі өркениеттің алға басуына өз ықпалын тигізген.

Қазақ шеберлері үзеңгіні ағаштан, қоладан және темірден жасаған. Ағаш үзеңгілер (солтүстік аудандарда) қайыңнан иілген. Темір үзеңгілердің сыртын күміспен әшекейлеген. Кейде ою-өрнектер де түсірілген. Дәстүрлі қазақ қоғамында үзеңгінің түрлері (жалпақ табан, торлама, ашамай, т.б.) көп. Музей қорындағы Нартай үзеңгісі жалпақ табан үзеңгі түріне жатады, үзеңгі жезден (латунь) құйылып жасалған. Үзеңгінің биіктігі 20 см. Екі дана қылып жасалған. Іші – үзеңгінің ені 12,9 см ал 2 шісі 12,8 см болып келген. Үзеңгі бір-біріне құйылып жалғасқан екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлінгі құлақ деп аталады. Құлақ Үзеңгінің жоғарғы бөлігі яғни ерге былғары қайыс арқылы жалғанатын бөлігі. Үзеңгінің құлағы төртбұрыш пішінді болып биіктігі 3,5 см ұзындығы 5 см келген. Үзеңгінің екінші бөлігі басқыш немесе табан тірегіш деп аталады. Үзеңгінің табан тірейтін жері жалпақ болып жасалған оның ұзындығы 12 см ені 5 см болады. Табан тірейтін жерінің астыңғы жағы иректеліп әсемделген.. Ердің екі қапталына қайыс бау арқылы тағылады. Екі қабырғасының жоғарғы жағында таралғы өткізетін тесік болады, ал аяқ киімнің табаны тұратын жері тұтас сопақша болып келеді. Ерге үзеңгі тақпаса адам атқа оңай мініп, оңай түсе алмайды. Тіпті атқа мінген күннің өзінде де аяғын үзеңгіге салып отырмаса атқа орнықты отыра алмайды. Сондықтан үзеңгі ат әбзелдері ішіндегі маңызды бөлігінің бірі саналады. Музейіміздің қорында сонау Әмір Темір жасатқан жәдігерлер мен Қабанбай батырдың қанжары сынды құнды да бағасы жоқ мұралардың арасында қазақ өнерінің майталманы, өнері қайталанбас біртуар ақын-композитор Нартай Бекежановтан қалған жәдігер құнды дүниелер қатарынан ойып орын алатыны бағалар жанға көзқуаныш екені даусыз. Нартай ақынның заманында ақынның ат үстінде тұрып домбырасымен, сырнайымен еркін ойнауына үзеңгінің көп пайдасы тигендігі айдан анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Егемен Қазақстан «Ұлы даланың жеті қыры» Н.Назарбаев. 21 қараша, 2021 ж. б.1
2. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. 1998 ж. 58 б
3. Н. Бекежанов. Аманат: Өлеңдер, айтыстар, дастандар.- Алматы: Жазушы, 2009. Б.5
4. Қазақ Әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық- Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010. 171 б

Байболов Берік Қыстайбайұлы
«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-
мәдени қорық-музейі» РМҚК
Ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы.
Философия магистрі.

ЭКСПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ КӨРМЕ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Түйін

Мақалада музей ісі, экспозиция және көрме жұмыстарын дамытудың негізгі мәселелері баяндалады.

Аннотация

В статье рассматриваются основные вопросы развития музейного дела, экспозиционной и выставочной работы.

Еліміздегі музей-қорықтар Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көрсетілген «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын негізге ала отырып, Мәңгілік Ел идеясын ұстанған ұлтымыздың тарихы мен мәдениетін, руханиятын насихаттау жұмыстарын тың серпінмен қолға алып отыр. Осы орайда, бағдарламалық мақалада көрсетілген бағыт бағдарларды орындауда отандық музей ісіне де көптеген міндеттер жүктеліп отыр.

Бүгінгі таңда еліміздің түкпір-түкпірінде аталмыш жоба аясында атқарылған жұмыстар оң нәтижесін беріп отыр. Қаншама тарихи нысандардың орны анықталып, археологиялық зерттеулер жүргізіліп, тарихи орындарға ашық аспан астындағы экспозициялар құруға мүмкіндіктер ашылуда. Аршылған нысандарды қалпына келтіру мақсатында «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі аумағында орналасқан «Хан ордасы», «Хан мешіті» орындары мен Күлтөбе қалашығы, «Мүсәллә», «Тәкия», «Жеті ата», «Дарбаза» қақпалары тұрғызылған болатын. Өткен тарихымыздан сыр шертетін орындарға арнайы жолдар салынып, экскурсиялық маршруттар ашылатын күн де алыс емес.

Музей ісіндегі бір сала экспозиция және көрме жұмыстары болып табылады. Экспозиция және көрме жұмыстары музейдің жәдігерлерін насихаттай отырып, экспозицияда еліміздің өткені мен бүгінгі тарихын, көне құнды жәдігерлерімізді заттай көрсетуді мақсат тұтады. Қазіргі түсінік бойынша топшыласақ музей экспозициясы - музей жәдігерлерін бір мақсатқа бағыттап ғылыми негіздейді. Экспозиция термині қайдан шықты мағынасы не ойды түйеді деген сауалға жауап іздесек? Экспозиция сөзі латынның «expono» жаю, көрсету деген сөзінен шыққан. Халық назарына қойылған барлық жәдігерлерді экспозиция деп атауға болады. Бірақ музей экспозициясының өзіндік спецификасы бар. Оның негізін кез-келген зат емес, өзінің тарихы бар

музей жәдігері құрайды. Экспозицияда олар жаңа статусқа ие болып, экспонат атанады. Экспозицияға жәдігердің тек түпнұсқасы мен қатар көшірмесі де қойылады. Ал қосалқы шығармашылық музейлік бұйымдарға: түпнұсқа жәдігердің көшірмесі, муляж, кесте, макет, диаграммалар жатады. Оларға да құнды экспонат секілді қорғалу құқығы беріледі. Экспозиция құрылғанда жәдігерлер бір-бірімен үйлесімділік табуы қажет. Музей экспозициясында жәдігерлер үйлесімділік тапқанда табиғаты мен мазмұны ашылып, көздеген мақсатына жетеді. Бұл дегеніңіз экспозиционер мен дизайнердің деңгейін айқындайды.

Экспонаттарды ақпараттық айқындау мақсатында экспозицияда ғылыми-көмекші қор материалдары карта, схема, диаграмма, таблицалар арқылы да көрсетіледі. Экспозицияға қойылған жәдігерлер келушілерге мәдени-рухани, тарихи танымдық дүниетанымын дамытып, санасына қозғау салып жатса, музейдің қоғамдағы орны айқындыла түседі. Егер жәдігерді тәжірибелік жағынан пайдаланса, онда оның белгілік қызметі екінші орында қалып, утилитарлық яғни тәжірибелік жағы алға шығады. Экспозиция жұмысы музей ұжымы жасап шығарған ғылыми тұжырымға негізделеді. Олар белгілі мағына беретін құрал ретінде қызмет етеді. Сондықтан музей экспозициясы ерекше мәтін болып табылады. Қойылған жәдігердің мәтіні болуымен шектелмей, түсінікті болуы да шарт. Экспонаттар – белгілі сол затты жасап шығарған немесе қолданған экспозиция авторының сезім мен ойын, талғам мен түсінігін адамдарға жеткізе алады.

Музей саласын экспозициялау жұмысында музеефикация тақырыбы қатар жүреді. Музеефикация тарихи-мәдени көне жәдігерлерді жаңартып, музей экспозицияларында көрсету. Демек музеефикациялау кез-келген музейді қайтадан жаңғыртып жасау деп те ұғынуға болады.

Ел Тәуелсіздігінің жиырма бес жылдық мерейтойына орай, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Асхана, Құдықхана және Үлкен Ақсарай бөлмелерін музейлендіру жұмыстары жүргізілді. Түркістан тарихы музейінің экспозициясы алпыс пайызға жаңғырды.

2019 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Ақсарай бөлмесі «Түркістан - Қазақ хандығының Ақ Ордасы» тақырыбында қайта музейлендірілді. Ұкаша ата тарихы музейі, Рәбия Сұлтан бегім кесенелеріне тақырыптық экспозиция орналастырылды. 2020 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Кітапхана бөлмесі тарихи келбетін сақтай отырып, музейлендірілді. Тарихи сананы жаңғырту мақсатында 2021 жылы Тайқазанды қоршай орналасқан он ту мен аспалы шырағдан экспозицияға қойылды.

Музей ісінде экспозиция құрудан алдын атқарылатын негізгі мәселелер қашан да музей құрушы саласы мамандарының көкейінде бірінші кезекте тұрады?. Музей құрушы құрылатын экспозиция тақырыбын бекіткен күннен бастап, ғылыми тұжырымдамасын жазып, ғалым мамандардың назарына ұсынады. Сметалық жоспары бекітіледі. Құрылымдық жоспары дайындалып, экспозиция құру жұмысы басталады.

Экспозиция жасақтағанда негізгі атқарылатын жұмыстардың бірі - этикетаж. Этикетаж жәдігердің атауы, мерзімі, жасалуы, мекені туралы анықтамадан тұрады. Этикетаждардың бір түсті, бір көлемде жасалғаны экспозицияның жұмысын деңгейін көрсетеді [1,75]. Болашақта музей саласында этикетаж терминін қазақ тіліндегі баламасы ретінде «жәдігердің анықтамалығы» деп аударуды ұсынар едім.

Отандық музейтануда дәстүрлі экспонаттау әдісі бар. Олар жүйелілік, ансамбльдік, ландшафттық және тақырыптық экспозициядан тұрады.

Экспозиция материалын ұйымдастырудың ғылыми принциптеріне жүйелілік экспозициясы жатады. Ол XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. бірінші жартысында ғылым сферасындағы қарқынды дамуы музейлерді құру кезінде пайда болды. Экспонатты жүйелеу әдісі ұқсас заттарды іріктеу, тарқату және түсіндіруді ғылыми тәртіпке немесе өндірістік сала бойынша жіктейді. Жүйелікті экспозицияның негізгі құрылымдық бірлігі ол заттың биологиялық, технологиялық және басқа да даму түрлерін көрсетеді. Экспонатты жүйелеу әдісі - көбіне жаратылыстану ғылымы, ғылыми-техникалық, археология және этнография, қолданбалы өнер музейінде, музейдің қор сақтау бөлімінде кең қолданылады. Шамамен XIX ғасырдың ортасында жүйелеу әдісінің негізінде құрылған этнографиялық музей экспозицияларында «өмірлік комплекстер» деп аталатын ансамбльдер қосыла бастады. Ол әдіс жәдігердің нақты байланысын бейнелеуге ұмтылды. Мәселен, «тұрғын үй», «шеберхана», «шөп шалғын», «той» «үй шаруашылығы», «еңбек ету», «діни және мерекелік шараларды» көрсететін этнографиялық комплекстер болып табылады. Осындай экспозицияларда музей заты өзінің орнын тақырыбын тапқандай көрінеді. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Батыс Еуропа елдерінде тек ансамбльден тұратын алғашқы экспозициялар пайда болды. Бұл экспозициялар ашық аспан астындағы музейлерде кең етек жаюымен тарих сахнасында қалды. Ал ансамбльді экспозиция - нақты өмірде болған, ғылыми дәлелі бар әлеуметтік-мәдени орынды сақтайды немесе қайта құрастырады [2,427-428]. Ансамбльді музей әдісіне «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің аумағында орналасқан «Қылуат жерасты мешіті» музейі, «Жұма мешіті» музейі мен «Құмшық ата жерасты» кешенін жатқызуымызға болады.

Музей затын өз орнында сақтап немесе қалпына келтіретін экспозициялық комплекс ансамбльдік көріністің құрылымдық бөлігі болады. Ол әртүрлі экспонаттардан – еңбек құралы, қару, киімдер, жиһаздар, қолданбалы – тоқыма өнерінің бұйымдары, бейнелеу және жазба материалдарынан тұрады. Оның себебі бұл комплексте заттардың арасындағы нақты және жанама байланыстар бар. Ансамбльдік экспозицияда сурет, мүсін, жиһаз, қолданбалы-тоқыма бұйымдарды біріктіріп, көркем байланыстыратын экспонаттардың стильдік ерекшеліктері болады. Мәселен, Ресейдің атақты Павловск Үлкен сарайындағы «XIX ғасырдағы орыс тұрғын үй интерьері» («Русский жилой интерьер XIX века») осы принциппен құрылған. Оның он алты залында әдеби, құжаттау және бейнелеу деректері негізінде жоғарғы

сатыны құрайтын орыс қоғамының қалалық үйлері мен жеке үйлерінің жай ғана интерьері берілген. Жиһаздардың қойылуы, портрет пен суреттердің ілінуі, фарфор мен қоладан жасалған бұйымдардың қойылуы тиімді ойластырылып, бір стиль мен ритмге және хронологияға негізделген. Мұндай экспозициялар жүз жыл аралығында өмір сүру салты талғамының, әдемілік пен ыңғайлылық туралы түсініктің өзгеруі мен бақылауына мүмкіндік береді.

Әлемдік музей тәжірибесінде дәл осы ансамбльдік экспозициялар көп таралды. Көрушілерге түсінікті болып қана қоймай, қызығушылық тудырып, қатты әсер қалдырады. Көптеген музейлардың барлығы дерлік экспозициялық алаңдарын осындай ғимараттар мен интерьерлерде жасайды.

Табиғи компоненттердің өзара байланысы мен мұқтажынан ансамбльдікпен қатар ландшафттық экспозиция құрайды. Олардың негізгі құрылымдық бөлшегі – ландшафт пен биотоптың диорамасы болып табылады. Экспонаттаудың ландшафттық әдісі биотоп түрінде жаратылыстану ғылымы мен музейларда ХІХ ғасырдың ортасында пайда болды.

ХІХ ғасырдың аяғында жаратылыстану ғылымы мен музей тәжірибесінде ландшафттық экспозицияның бөлігі болған панорама мен диорама енді. Панорама грек тілінен аударғанда рап-барлығы, *horama*-көрініс деген мағынаға саяды. Панорамада келушілер үлкен лента тәрізді картинаны елестетеді. Алдыңғы жағында макеттер, ғимараттар, фигуралар қойылып, осыған жалғастырылып суреттер салынады. Панораманы көруші шын өмірдің өзін көргендей әсерде қалады. Панораманы алғаш рет 1787 жылы ирланд суретшісі Р.Баркер Эдинбург қаласының келбетін жасаған еді. Ол бірте музей экспозицияларында кең көлемде пайдалана бастады.

1893 жылы Стокгольмдегі жаратылыстану тарихы музейында Швеция табиғаты бейнеленген бірінші биологиялық панорама құрылды. Үлкен матаға осы елге тән пейзаж панорамамен көрсетіліп, әрі қарай картинаға жалғасты. Алдыңғы қатары сол жердің тау-тасы, бұлағы, өсімдігі мен батпағына дейін дәлдікпен түсірілді. Алдыңғы табиғат көрінісі живопиське бағынып тұратын көркем панорамадан ландшафттық панораманың айырмашылығы мұнда көрерменді жануарлар мекеніне тартатын пейзаж көмекші құрал ретінде ғана қызмет етеді.

Панорама көрерменді көріністің ортасына тартып, ойын дамытып жатқан уақытта, диорама бейнені тек терезеден көріге ғана мүмкіндік берді. Диорама грек тілінен аударғанда *dia*-ішкі және *horama*-түр, өң деген мағынаны білдіреді [2,430-435]. Ол кеңістіктің аз бөлшегінің өзі жартылай доғал қабырғалы және тік бұрышты үшбұрыш бөлмелерге де сыйып кете береді. Сондықтан да диорама панорама сияқты көп орынды алмайтын және жаратылыстану ғылымы мен музейларда өте ыңғайлы болғандықтан кең тарады. ХХ ғасырда аяғында панорама мен диорама көбінесе тарихи-өлкетану музейларында кең етек жайған болатын.

Музей саласында экспозициямен қатар ұғым ол көрме жұмысы. Музей тек тұрақты экспозициямен ғана шектелмеуі қажет. Экспозиция және көрме

жұмыстары қатар дамуды талап етеді. Ол қазіргі заманның талабы мен зор мүмкіндігі. Музей ісі де инновациялық дамуды қажет етеді. Сондықтан экспозиция және көрме жұмысын бір-бірінен бөліп қарастыра алмаймыз. Оларды егіз ұғым деп қарастырсақ болады. Көрме жасау музейдің экспозициялық жұмысы болып табылады. Көрмелер музей қорының ашықтығын, қоғамдық мәнін арттырып, тарихи ескерткіштерді мәдени орта мен ғылыми айналымға енгізеді. Музей экспозициясы әдіс-тәсілдердің, мәдени-танымдық жұмыстың дамуына, географиялық ауқымын ұлғайтуға жағдай жасайды. Қазіргі таңда көрмелердің халықаралық мүмкіндігі дамып, мәдени құндылықтарды байытуға көп септігін тигізіп отырған жайы бар. Музей тәжірибесінде көрменің негізгі төрт типі қалыптасты. Олар:

а) тақырыптық көрме - оның өзіне ғана қатысты сюжеті бар;

ә) қор сақтау көрме - музейге келушілер мен көпшілік біле бермейтін, экспозицияға қойылмайтын аса құнды коллекциялар жиынтығы;

б) есептік көрме - қайта жаңғыртудан немесе қорға жаңадан алынған затты көрсету;

в) бір заттың аясында өткізілетін көрме - музейдің бір құнды жәдігерінің аясында ұйымдастырылады және оған қатысты үйлесімді материалдармен толықтырылады.

Экспозиционерлер көрме құрғанда төменде көрсетілген принциптерді басты назарға ұстауы тиіс:

— Көрменің ғылыми тұжырымдамасы екі ай бұрын дайындалады;

— Көрменің тақырыптық экспозициялық жоспары (ТЭЖ) бір жарым ай бұрын дайындалуы қажет;

— Ғылыми зерттеу бөлімінің мамандары мен экспозиционерлер көрмені талқылайды. Онда дизайнерлер, реставраторлар да қатысуды қажет етеді;

— Көрменің құрылымдық жоспары дайындалады. Экспозиционерлер дайындайды. Көрмеге неше витрина, қандай экспонаттар қордан шығады? Көлемі қандай залда орналасады?;

— Дизайнер көрменің эскизі мен афишасын дайындайды;

— Көрменің монтажы дайындалады.

— Көрменің этикеттері дайындалады;

— Экспозициялық кеңес (совет) болады. Онда көрменің кемшіліктері мен экспозицияға толықтырулар жасалады;

— Баспасөз баяны (пресс-релиз) бір апта бұрын қазақ, орыс тілдерінде дайындалады;

— Буклеттер мен шақыру қағаздары дайындалады;

— Көрменің экскурсиялық тексті дайындалып, экскурсоводтарға үйлестіріледі;

— Көрме аяқталғаннан кейін есебі дайындалады.

Осы көрсетілген принциптерді негізге ала отырып, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі еліміздің Алматы, Астана, Семей, Орал, Ақтау, Атырау, Қарағанды, Тараз, Қызылорда, Қостанай, Көкшетау,

Павлодар, Талдықорған қалаларында тақырыптық көрмелер өткізді. Ондағы мақсат - Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасын, музей жәдігерлерін және аймақ арасында әріптестік қарым-қатынастарды нығайтуды көздейді. Экспозиция және көрме жұмыстарын жаңа жаңа қырынан зерттеп, зерделеп тәжірибе барысында дамыту кезек күттірмейтін мәселе. Алдағы уақытта бойымызға жиған тәжірибелеріміз арқылы еліміздің тарихын шет мемлекеттерде көрсету жоспарымызда бар.

Қазіргі таңда елімізде кенже дамып келе жатқан мәдениет саласының бір тармағы ол - музей ісі. Музей саласында әлі де шешімін таппай келе жатқан келелі мәселелер ұшан теңіз.

Соның бірі - экспозиция және оны жасақтаудың инновациялық әдістері. Бүгінгі тақырыпқа арқау мәселе де осыдан туындап отыр. Музей ісін қарқынды дамытуды мемлекет басты назарда ұстауы тиіс. Себебі өткеніміз бен бүгінімізді, ата-баба мұрасын қастерлеу, болашаққа қадамымызды нықтап алу кезек күттірмейтін мәселе. Бұл тұрғысында Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Түркістан төңірегінде ел аузында жүрген мәнді аңыз, әпсана мен әңгіме көп, көненің көзі, асылдың сынығы - құнды жәдігерліктер мол. Біз осының бәрін екшелеп қажетімізге жаратуымыз керек» [3,5] деген болатын.

Қазіргі таңда елімізде музей ісі өзінің қарқынды жолын тапса, келешек ұрпақтарымызға біздер даңғыл жолдың мәселесін шешіп бере алған болар едік. Бабаларымыз «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші, отандық музейтанушылар осы түйткіл мәселені шешудің жолын бірге қарастырса, ол істің шешілу жолы да алыс емес. Ол үшін республика көлемінде конференциялар, семинарлар, дөңгелек үстелдер, білім жетілдіру курстары, өзара тәжірибе алмасу жұмыстары мен музей саласына қатысты қазақ, орыс тілдерінде оқулықтар шығаруды ұйымдастыра білу қажет.

Қорыта айтқанда музей-тарих, музей-шежіре, музей-білім, ғылым. Сан салалы өнер мен ғылымның қоспасы [4,370].

Менің түйсігімде музей - өткеніміз бен бүгінгі тарихымыз, мәдени дүниетанымызды байытып, руханилыққа жеткізетін ғылыми орталық. Онда халқымыздың сан-ғасырлық тарихи шежіресі қатталған ғылыми һәм киелі орын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Музей ісін дамытудағы өзекті мәселелер», Атырау облыстық семинар кеңес, Атырау, 2009 ж., 75-80 бб.
2. Т.Ю.Юренева «Музееведение», Москва 2007 г., 427-447 стр.
3. «Тарихы терең Түркістан» (Мерекелік жинақ), Алматы, «Білім», 2000 ж., 5 б.
4. Қ.Ергөбек «Түркістан жинағы», Түркістан, «Тұран баспасы», 2010 ж., 370 б.

Жүзбаева Гаухар Нәрікбайқызы
«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-
мәдени қорық-музейінің экскурсоводы,
Түркістан қ.
Goha0384@mail.ru

«ӘЗІРЕТ СҰЛТАН» ҚОРЫҚ МҰРАЖАЙЫ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫМЫЗ

Түйін

Мақалада музей ісі жайында, сонымен қатар, музей ісінің негізгі құрамдас бөлігіне музейдің практикалық ісі, ескерткіштерді қорғау, музей жүйесі, музей саясатын заңдастыру, музей ісіндегі орасан жұмыстар жайында айтылады.

Аннотация

В статье рассматривается музей, а также основные составляющие музея, практическая работа музея, охрана памятников, музейная система, легализация музейной политики, большая работа в музее.

Қазақ жері ұлы өркентеттің бастауы. Ұлы далада әлемді өзінің өркениетімен, мәдениетімен, өнерімен, тарихымен таң қалдырған, ержүректігімен жарты әлемді бағындырған ұлы халық ұрпағымыз. Өткенсіз бүгін, бүгінсіз ертен жоқ. Ұлттық құндылықтарымызды ұлықтар, тарихымызды таразылар музей қызметінің ұрпақтар сабақтастығы жолында алар орны ерекше. Музей қоғам өмірінің айнасы, адам өмірінің рухани қазынасы, тарихы, әдебиеті мен мәдениеті, халқымыздың асыл рухани мұраларын жинап өлкеміздің өткені мен бүгінін жалғап отырған тарихи орын болып табылады. Тарихынды тану үшін музейге кел деп жастарға үндеу тастасақ та орынды. Музей ата-баба мұрасы тарихи құндылықтарды сақтауда қоғам алдында моральдық жауапкершілігімен ерекшеленеді және қызмет жасайды. Ғасырлар қойнауында жатқан тың деректерді археологтарымыз алып, музей қорына өткізеді. Сонау тас дәуірінен бастап, бүгінгі күнге дейінгі жәдігерлерімізді көздерінің қарашығындай сақтап, жас ұрпаққа насихаттау ісінде орасан шаруалар атқаруда. Құнды жәдігерлерімізді музей витриналарында ғана сақтамай соңғы жылдары қала және аудан мектептеріне көрме ретінде алып шығудамыз. Ондағы мақсат жас ұрпақтың санасына өткен тарихын сіңіруге өзіндік бір үлесімізді қосу болып табылады. Тарихымыздың қаншалықты бай екендігін таныту.

Музей дегеніміз – қатып қалған дүние емес, оның үнемі дамып отыратыны түсінікті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озады. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық музейлердің алдында тұр. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмасы анық, сондықтан жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін үрдіс. Жыл сайын қарыштап қадам басып келе жатқан Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Мәдени мұра бағдарламасы арқылы елемізде музейлерге ерекше көңіл бөлді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тарихи мұраларымыз бен ескерткіштерімізді зерттеу, насихаттауға бүтіндей қоғамның бетбұрысын қалыптастырды. «Нұрсұлтан Әбішұлының бастамасымен өмірге келген «Мәдени мұра» бағдарламасы кең байтақ еліміздің қойнауында зерттелмеген, ұмытылған ғажайып археология жәдігерліктерін табудың, халықтың бай рухани құндылықтарын зерделеудің, мұраны зерттеудің жаңа жүйесін қалыптастырудың, табиғи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтірудің, дүниежүзілік ғылым, мәдениет, әдебиет жетістігіне негізделген гуманитарлық ғылымның толыққанды қорын құрудың негізіне айналды»[1, с.2].

Жаңа заманда жаңаруға деген ішкі ұмтылыс – біздің барлық саладағы дамуымыздың ең басты қағидасы. Сондықтан да музейлердің де өмір сүру үшін заман ағымына қарай жыл санап өз жұмыстарын жандандырып отыруы маңызды. Әйтпесе музей де тарихтың шаңына көміліп қала бермек.

Музей өзінің әлеуметтік қызметін музей жәдігерлерін жинау, сақтау, үйрену, зерттеу және қолдану арқылы жүзеге асырады.

Белгілі бір затты жасауда да, қолдануда да оның функционалдық мәні болады. Музей әлеуметтік институт ретінде қоғамдағы өзгерістерді көрсетеді,

олардың тарихилығын тереңдетеді. Әрбір жәдігердің қоғамдық мәнін, музейлік құндылығын көрсетеді

Музей жәдігері – нақты өмірден алынған, музейге қоюға құндылығы бар, музей қорына тіркелген, ұзақ сақтауға бейім зат. Ол әлеуметтік, тарихи, қоғамдық өмірдің дерегі ретінде, ұлттық құндылықтың бөлігі ретінде қарастырылады. Музей жәдігері – бүкіл музейдің қызметін, оның бағыттарын, жоспарын жүзеге асыратын негіз болып табылады. Халықтың мәдени құндылықтарға, мәдени орындарға деген сұранысы күннен-күнге артып келеді. Осыған орай, мәдени орындар, соның ішінде музейлер заман талабына сай дамуды қажет етті. Нарықтық қатынастардың дамуымен музейлерге қаржы тапшылығына ұрынбай, іскерлік қызметінің белсенділігін арттырып, бәсекеге қабілетті болу қажеттілігі туындады. Осындай жағдайда музей саласында менеджмент және маркетинг терминдері пайда болды. Бұл ұғымдардың енуі қазіргі таңдағы музей ісінің дамуы мен оның қызметін басқаруға зор ықпалын тигізетінін дәлелдеп үлгерді [2, с.7].

Кез келген музей жәдігерін зерттеу ғылымға негізделеді. Қазіргі кезде музей ісі адам қызметінің ғасырлар бойы қол жеткізген нәтижесі ретінде, табиғаттың сыйы мен ерекшелігін көрсетіп (табиғи музей, қорықтар), ғылыми құжаттармен негізделіп, түрлі профильді салада жұмыс істейтін жұмыс ретінде қарастырылады.

Музей ісінің негізгі құрамдас бөлігіне музейдің практикалық ісі, ескерткіштерді қорғау, музей жүйесі, музей саясатын заңдастыру, музей ісіндегі кдрларды дайындау да кіреді. Ғылыми - әдістемелік, көпшілік жұмыс орталықтарының жұмысы, арнайы тақырыптардағы журнал, газеттер шығару да музей ісінің басты бағыттағы шаралары.

Музей мұралары - таусылмайтын қазына, телегей-теңіз дерек көзі. Онсыз тарихтың жазылуы екі талай. Сондықтан барлық жинақталған мұралар ғылыми зерттеудің дерек көзі болып табылады. Бүгінгі таңда орталықтағы тарихи деректерді тек қана орталық ғылыми қызметкерлері емес, ғылыми ізденушілер, зерттеушілер, жазушылар да өздерінің жұмыстарына пайдаланып келеді, сонымен қатар барлық баспасөз ақпарат құралдары қызметкерлерінің басты тақырыбына айналып отыр.

Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану музей саласында тың жобалардың бірі. Бұл салада орталықтың қызметкерлері еңберін аямауда. Қоғам алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі ғылыми зерттеулердің жоғары сапалылығын қамтамасыз ету. Ғылыми-зерттеу мекемелерінің арасында музейлердің алар орны ерекше екендігін айта келе тарихи-мәден этнографиялық орталықтың қызметкерлері де ғылыми мақалалар жазып, ғылым мен орталық қызметін ұштастыруда.

Ұлы даланың 7 қыры мақаласында тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаев «Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың

гүлденуіне жол ашты. Мәселен, орта ғасырдағы Отырар қаласы әлемдік өркениеттің ұлы ойшылдарының бірі – Әбу Насыр Әл-Фарабиді дүниеге әкелсе, түркі халықтарының рухани көшбасшыларының бірі Қожа Ахмет Ясауи Түркістан қаласында өмір сүріп, ілім таратқан»-деп атап өткен болатын [1, с.1].

Түркістан қаласы – қазақ жұртына ғана емес, бүкіл түркі жұртының алтын бесік атамекені. Сондықтан мұнда жер-жерден әулие Бабаға зиярат етіп, алыстан ат арытып жететіндер жеткілікті. Солардың барлығын құшақ жая қарсы алып, қонақжай қасиетімізді көрсету – осы шаһарда тұратын барлығымызға парыз. Біз Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде қызмет етіп жүргендіктен, ең алдымен, Әулие Бабаға деген биік құрмет үлгісін шынайы танытып, басқа адамдарға іс-әрекетімізбен үлгі-өнеге болуға тиіспіз. Кесененің кез келген жұмысын жан-тәнімізбен атқарып, көзіміздің қарашығындай сақтаған асыл мұрамыздың ел деңгейіндегі, әлем деңгейіндегі абыройының көтерілуіне үлес қосуға міндеттіміз. Ол үшін Қожа Ахмет Ясауи ілімінің мән-маңызын ашуға, мұраларын халқымыздың игілігіне жаратуға қатысты қыруар шаруаның басы-қасында жүріп, барлық қызметкерлердің басын бір салаға жұмылдырып, істің көзін табуда басшылықтың көтерер жүгі өте ауыр екендігі белгілі.

Қорық-мұражай өз қарауындағы ескерткіштер мен жәдігерлерді, сондай-ақ Кесенеді жерленген тарихи тұлғаларды насихаттау, елге таныту мақсатында соңғы жылдары біршама баспа өнімдерін шығарып, Кесенеді жерленген тұлғалар сериясы бойынша хандарға, билерге, батырларға қатысты кітапшалар шығару тұрақты түрде жолға қойылған.

Музейде сан ғасырлардан бергі мол мұраларын насихаттау мақсатында соңғы кездері кесенеді және қорда сақтаулы тұрған жәдігерлер жайында көптеген зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар мұражай қорында зерттелуі тиіс дүниелер бүгінгі таңда жетерлік.

Музей саласы заман ағымының көшімен ілесіп жаңа технологиялармен жабдықталуда. Мәселен ақпараттық киоск, аудио гид секілді. Музейге келген туристерге ыңғайлы жағдай туғызу кезек күттірмес мәселе. Сонымен қатар, шет елден келген туристер сол орта ғасыр кезіне саяхат жасағанды жандары қалайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Егемен Қазақстан. 22 қараша 2003 жыл с.2
2. Комлев Ю.Э. Музейный маркетинг в системе социально-культурного менеджмента. – Санкт-Петербург, 2006.
3. Егемен Қазақстан. 21 қараша 2018 жыл. С.1

Ақпан Жамал Әлімқызы
Тәжібаев Бақдәулет
«Ежелгі Тараз ескерткіштері»
тарихи-мәдени қорық-музейінің
қызмет көрсету бөлім басшысы

КИЕЛІ ЖЕРГЕ ТАҒЫМ- ҰРПАҚҚА ҰЛАҒАТ АҚЫРТАС ҚҰПИЯЛЫ МЕКЕН

Түйін

Бұл қысқа ғана мақалада кең байтақ жеріміздің киелі орындарының бірі әлі де құпиясы ашылмаған тарихи нысан Ақыртас сарай кешені жайлы болмақ. Мақалада тарихи нысан жайлы жазылған алғашқы деректер мен қазіргі археологтар мен тарихшылардың тұжырымдары мен ой пікірлері салыстырмалы түрде жазылған. ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енген Ақыртас сарайында қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан ауқымды іс-шаралар айтылады. Көне шаһарымыздың киелі мекендерін насихаттау, дәріптеу, сақтау біздің міндетіміз деп білемін.

Аннотация

В статье речь пойдет о дворцовом комплексе Акыртас, историческом объекте, в котором до сих пор не раскрыта тайна одного из сакральных мест нашей необъятной Земли. В статье сопоставимы первые данные об историческом объекте, выводы и мнения современных археологов и историков. Во дворце Акыртас, включенном в список Всемирного наследия ЮНЕСКО, проводятся масштабные мероприятия, проводимые в настоящее время. Считаю нашей задачей популяризацию и сохранение сакральных мест нашего древнего города.

Қазақстан тарихи-мәдени мұралардың алтын белдеуі тәрізді мемлекет. Көшпелілер тарихынан бастау алған қазақ өркениетінің өткеніне көз жүгіртіп, бүгінгісін саралап, болашағын болжау болып табылады. «Дала өркениетінен» «қазақ өркениетіне» дейінгі аралықтың түп тамырына үңіліп, даму эволюциясын зерделеу. Өркениет туралы түсінік қалыптастыру арқылы, Ұлы дала төсіндегі көшпелілер өркениетін сипаттау. Қазақ өркениетінің бүгінгі келбетін ұлы дала өркениетімен сабақтастыру.

Ұлттың ұлағат қуатының, халықтың қабырғалы дәстүрінің, елдің ерлік жолының ғасырлар сынынан өткен сынтасы, тарихтың мол зердесінен, тайталастардың түмен легінен залал көрмей жеткен жетелі киелі жерлеріміз тарихи-мәдени мұралар болса керек. Кең байтақ жеріміздің тек материалдық

байлығы ғана емес рухани байлығыда ауыз толтырып айтарлықтай. Міне сол тарихты жинақтап, саралап, сақтап қалудың қарбалас сәтінің бір белесін алу парызы – атыңнан айналайын Тәуелсіздік таңы атқан біздің дәуірімізге тұспа-тұс келді. Шүкір, осы Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығында мәдени мұрамызды жоғалтпай жандануына үлкен жұмыстар жүргізілді. Себебі рухани –мәдени дамыған, өз тарихы мен ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген қоғам ғана мемлекетті алдыға жылжытатыны сөзсіз.

Қазақ елінде «Ұлы Жібек жолының» бойында сап түзеген сәулет өнерінің үздік нұсқалары мен орта ғасырлық қала-мекендер көптеп орналасқан. Қазіргі кезде Мемлекеттік Тізімге алынған Жамбыл облысында 1100 мыңға тарта тарихи-мәдени мұра бар. Олардың ішінде Жамбыл облысынан «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» тізіміне 35 тарихи-мәдени нысан енді. Оның ішінде ЮНЕСКО-ның «Бүкіләлемдік Мәдени Мұра» тізбесіне Жамбыл облысы аумағындағы Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан Ақтөбе (Баласағұн), Өрнек, Құлан, Қостөбе қалашықтары мен Ақыртас сарай кешені енгізілген. Бұл бізге бабаларымыздың бүкіл әлем мойындаған бай қазынаны мұраға қалдырп кеткендігінің айғағы. Біздің міндетіміз осы ескерткіштерімізді сақтап, ұрпағымызға қалдыру. Ғасырлар толқынында, шапқыншылық соғыстарда, зымырап өтіп жатқан заман кезеңдерінде жоғалтқанымызды табудың қандай жолдары бар? Біз мұраларымызбен жалғап тұрған нәзік жіпті үзіп алмасақ болғаны. Еліміздің шығыстанушы-ғалымы М.К.Әбусейітова киелі жерлер ескерткіштерді халықтың бірегей мәдени мұрасы ретінде бағалайды. Ол: «Ескерткіш – біздің тарихы жадымызды қалыптастыру бағдары. Жады – бұл тек мәдени негіз ғана емес, сонымен қатар дүниелік көзқарас та. Қоғам дамуының осы кезеңдерін көрсететін, әлеуметтің құндылық ретінде танылатын ескерткіштері сақтау мен өзектендіруге тиесілі». Біз рухани жаңғыру жолында осындай тарихымызды ұрпақтың бойына сіңіруіміз керек. Қазақтың тарихы өте терең. Оны дәріптемесек, ұмтылған тарихымызды қайта тірілтпесек, ешқашан рухани жаңғыра алмаймыз [1].

Танымал археолог К.Байпаковтың пікірі бойынша «Киелі жерлер – бұл Қазақстан арқылы өткен, біздің ата-бабаларымыздың ізі жатқан Ұлы Жібек жолы. Бұл – батырлар шайқасқан орындар. Бұл – біздің орта ғасырдағы қалаларымыз бен сақтардың орасан зор қорғаны: Есік, Берел, Алматы, бұл – петроглифтер мен түркі дәуірінің киелі жерлері, осының барлығы тарихымыздың негізін құрайды» [2].

Қазақ жеріндегі тарихи ескерткіштер, қасиетті мекендер, сакральді орындар жайлы зерттеулер жылдан жылға толығып келеді. Сондай бір зерттеулердің бірі құпиясы мен сыры әлі күнге ашылмаған, әлемдік деңгейдегі ғалымдардың назарын өзіне аудартып отырған Ақыртас сарай кешені болып табылады.

Тараздың тасын түртсен тарих сарнайды – демекші Ұлы Жібек жолының торабында орналасқан тастан қаланған қалашық бар. Бұл тарихи кешен – күрделі құпияға толы алып нысан. Ақыртас сарайы аумағы 2,5 гектар жерді

алып жатыр. «Оның 70-ке жуық бөлмесі болған», – дейді зерттеушілер. Жалқын қызыл тастары көне мекеннің ішіне бүккен сырына қаныға түсіп, құмартқан жандар арғы-бергі заманда аз болмапты. Ақыртас кешені туралы XIII ғасырдың басында осы өңірге келген қытай саяхатшысы Чан-Чунь мынандай мәлімет қалдырған екен: «Жол бойында тастан тұрғызған қалаға тап болдық. Қызыл түсті тастан қаланыпты. Ежелгі әскери қоныс мекенінің белгілері байқалады...». Тылсым сырлы Ақыртас сарай кешені (VIII-XII ғғ.) Тараз қаласынан шығысқа қарай 40 шақырым жерде, Ақшолақ темір жол стансасынан 6 шақырым оңтүстікте, Қырғыз Алатауының етегінде орналасқан. Оған ең алғашқы көңіл аударған орыс суретшісі М.С.Знаменский. Ол 1864 жылы қаланың қирандысына барып, Ақыртастың понорамасы мен қабырғаларының бөліктеріне байланысты қызықты суреттер сызып қалдырған. Содан бері отандық және шетелдік зерттеушілер, Ақыртас туралы талай тұспалдар мен батыл болжамдар айтуда.

Ал археолог Т.К.Басеновтың жазуына қарағанда «Ақыртас – салынып бітпей қалған ірі бек сарайының іргесі» екен. Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін академик К.М.Байпақов бастаған ғылыми топ кең көлемді археологиялық жұмыстарды француз ғалымдарымен бірлесіп жүргізе бастайды. Соның нәтижесінде түбегейлі жүргізілген ғылыми-зерттеулер «Ақыртас – бабалар мұра қылып қалдырып кеткен ежелгі сарай-кешені» екенін дәлелдеп берді [3].

Ел аузында Ақыртас туралы әңгімелер өте көп. Аэро-фото түсірілім көрсеткеніндей Ақыртас құрылысы үш бөліктен тұратын алып құрылым бейнесінде жобаланған. Қазіргі құрылысы жартылай тұрғызылған нысанның шығыс жағы мен батыс солтүстігіне қарай тағы да екі алып құрылыс орны белгіленіп, алғашқы тұғыртас өлшемі жасалған. Міне, дәл осы тұста Египет мұнаралары мен сол маңдағы «Патшалар аңғары» еріксіз ойға оралады. Негізінен көлемді төрт бөліктен тұратын Ақыртас сарай кешені «Шеберлер ауылы», «Хан ордасы», «Құмтас кешені» және «Ақыртас ғимараты» деп қарастыруға болады.

Қазіргі кезде археологиялық және жаңғырту жұмыстары жүргізіліп жатыр. «Бәрі де уақыттан қорқады, ал уақыт тек Пирамидалардан ғана қорқады» дейтін қанатты сөзге арқау болған Египет кереметтері, Афины акропольдары, Рим колизейі, Перудегі Майя сарайлары, Антантида аңыздарымен деңгейлес жатқан алып құрылыс нысаны – Ежелгі Тараздың «алтын шеңберінде» жатқан Ақыртас сарай кешені екені даусыз. Ақыртас ғимараты үйсіндердің дәуірлеген алтын ғасыры б. д. б. II-I ғасырдың тоғысқан тұсында салынған құрылыс деген жорамал бар. Зерттеуші Карл Байқаповтың болжамы бойынша, Ақыртас-1 мен Ақыртас-2 қорымында б.з.д. III ғасырмен б.з. III ғасыр аралығында жерленгендер Ақыртас құрылысы кезіне дүние салған. Бірақ, адам сүйектері табылмады. Құрылыстың маңындағы обаға ұқсайтын қорымдар ғана бар.

Ақыртастың нендей қызмет атқарғанын тағы бір болжамын тарихи сәулет маманы Л.Ю.Маньковская жасады. Ол құрылыстың жоспарын сараптай келе

Ақыртастың орталық үлкен аула мен бірнеше кіші аулалы керуен-сарай болғаны деген қорытынды шығарады. Оның пікірі бойынша ол ірі сауда орталығы ретінде салынған. Зерттеуші құрылыстың басталуы Х ғ. бұрын болған деп, Ақыртас пен Касрибас бір деген пікірді қолдайды. Ақыртас – Касрибас деген салыстыруды К.М.Байпақовта қолдайды. Ол Ақыртасты IX-X ғғ. Жетісуді билеген қарлұқтардың құрылысы бітпей қалған ордасы деп болжайды. Құрылысты жүргізу үшін араб құрылысшыларын шақырған деп есептейді.

1992 жылдан бері ескерткіште профессор К.М.Байпақовтың басшылығымен жоспарлы археологиялық зерттеулер құрылыстың, биіктігі 1,5 м мықты іргесін, ежелгі жер бетінен 1,5 м-ге биік тұрған қабырғаларын аршып, кең көлемде ғылыми зерттеулер ғана емес, сонымен қатар, кешенді музейлендіруге де мүмкіндік береді.

Ақыртас кешенінен табылған заттардың ішіндегі қызықтыларының бірі – руналық жазу бар тас. Тастың түсі қоңыр (диаметрі 10 см, ұзындығы -14 см). Тас қазіргі таңда Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтында сақтаулы. Оны зерттеген түрколог А.С.Аманжолов беткі және артқы жағында үш қатардан, 12 белгіден тұратын түркілік жазуды анықтады. Бұл тастағы түркілік жазу оңнан солға қарай «Ыси отырып, тәтті бол!» деп оқылады деуге негіз бар. А.С.Аманжоловтың пікірінше, бұл жазулы тас тек сиқырға ғана емес (біркелкі сызықтар есеппен байланысты), сонымен қатар, қыстың күні сүтті немесе малдың суын жылытуға пайдаланған. Қарастырылған олжа – Қазақстан территориясында табылған бесінші таластық руналық жазу. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Ақыртасты зерттеу қайта жаңғыртылды [4].

Иә, шындығында қаншама пікірлер мен тұжырымдар айтылсада бірде бір пікір осы күнге дейін нақтыланбағанына қарағанда Ақыртас әлі күнге сырын ашқысы жоқ. Қазақ жері киелі мекенге толы. Осы киелі жерлерімізді нақытылап зерттеу, құпияларын ашу уақыт еншісінде. Дегенмен бір ғасырдан асық уақытта тылсым сырлы Ақыртастың тарихи маңызын, киелілігін анықтау үшін біраз жұмыстар жасалды. Мәселен 2018 жылдың 7 сәуірінде Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің ұйымдастыруымен Жамбыл облысы аумағында орналасқан «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің қарамағындағы «Ақыртас» сарай кешенінде Республикалық БАҚ-өкілдеріне арналған баспасөз конференциясы өткен болатын. Жиын барысында ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне және Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар киелі жерлерінің тізіміне енген «Ақыртас» кешенін және осы өңірдегі өзге де тарихи-мәдени мұра нысандарын туристік орталыққа айналдыру мәселелері жан-жақты талқыланды. Осы мақсатта Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі, Жамбыл облысының әкімдігі мен «Қазақстан темір жолы» Ұлттық компаниясы» АҚ үшжақты Меморандумға қол қойылды.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрі Арыстанбек Мұхамедиұлының тікелей тапсырмасы бойынша «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-музейінің қызметкерлері 2019 жылдың ақпан айында Ақыртас сарай кешенінің тас блоктарын анықтау мақсатында ғылыми-зерттеу экспедициясын ұйымдастырған болатын. Экспедиция барысында Байзақ ауданы Ақшолақ станциясынан солтүстік-шығысқа қарай орналасқан жеміс-жидек бағының аумағында 250 –ге жуық тастардан құралған 5 үйінді мен «Түркісіб» темір жол құрылысында тұрғызылған уақытта үш көпірді тұрғызу барысында «Ақыртас» сарай кешенінің тас блоктары пайдаланылғаны анықтады.

2019 жылдың мамыр айында мекеме қызметкерлері «Қазқайтажаңғырту» мекемесінің мамандарымен бірлесе отырып Ақыртастың құрылыс жұмыстарына пайдаланылған қызыл шоқы тастарын өз тарихи орнына жеткізді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласы аясында «Ақыртас құпиялары» атты республикалық ғылыми семинары өтті. Семинардың мақсаты: Ақыртас сияқты бірегей ескерткіштің ғылыми зерттеулерімен кеңінен танысуға, тарихын зерделеуге, насихаттауға және Жамбыл облысының тарихи-мәдени мұрасын танымал етіп, аймақтағы туризмді дамытудың басымдықтарына назар аударуға бағытталған. Жастардың туған жеріне және оның сан ғасырлық тарихына қызығушылығын арттыру үшін ұйымдастырылды. Семинарға белгілі тарихшылар мен ғалымдары: Досымбаева Айман Медеубайқызы- Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ т.ғ.д, профессоры, Ақымбек Ералы Шардарбекұлы - PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Бондарев Михаил Владимирович-Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Түркітану» кафедрасының бас ғылыми қызметкері, Мұхтар Қожа- Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің т.ғ.д , оқытушысы, ЖОО-ның профессор-оқытушылар құрамы мен студенттері, Мәдениет және спорт министрлігіне қарасты «Ордабасы», «Отырар», «Сарайшық», «Бозоқ», «Таңбалы», Абайдың «Жидебай-Бөрелі», «Әзірет-Сұлтан», «Есік» қорық- музейлерінің қызметкерлері, Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясының өкілдері, өлкетанушылар, архившілер, БАҚ өкілдері қатысты. Осы атқарылған және болашақтан жоспарланған іс-шаралардың барлығы әлем назарын өзіне аударған Ақыртас сарай кешенінің құпиясын ашуға жаслаған қадам деп ойлаймыз.

Қазіргі уақытта бір ғана Ақыртас сарай кешенің өз көзімен көріп тамашалағысы келетін жандар аз емес. Тарихи нысанның айналасын аралап, қарап, ізденіс үстінде жүрген жасөспірім балалардан бастап, шет елдік азаматтарды көріп, қуанасын. Міне, қазағымның тарихы әлемдік деңгейде қызығушылық тудыртып отыр. Бұл дегеніміз расында Ақыртас сарай кешенінің тылсым дүниесі болар....

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ұлы Жібек жолындағы киелі жерлер, Алматы баспасы, 2009
2. Ежелгі Тараз ескерткіштері, Тараз, Рысбаева және Ко, 2010
3. Жамбыл облысы Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы, Жамбыл ауданы, Алматы-Тараз, 2012
4. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштері жиынтығы. Жамбыл облысы, Алматы: РМҚ «ММЕ ҒЖЗИ», 2002
5. Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп-тұқианнан өзімешейін» атты шежірелік кітабы.

Арынова Динара Суиндиқовна
«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік
тарихи-мәдени қорық-музейінің
ғылыми қызметкері
Тарих ғылымдарының магистрі
Түркістан қ.

МУЗЕЙ ЖӘНЕ ТУРИЗМ

Түйін

Мақалада қазіргі кездегі музейлердегі туризм мәселесі сөз болады. «Музей және туризм» проблемасы қазіргі уақытта ерекше өзектілікке ие. Көптеген музеологтар оны ХХІ ғасырда басымдық ретінде бөліп, музейледің туризм индустриясымен өзара әрекеттесу процестерін басқару аспектілерінің маңыздылығын атап өтуі кездейсоқ емес. Музейді туризм ордасына айналдыру бүгінгі заман талабы.

Аннотация

В статье рассматривается проблема туризма в современных музеях. Проблема «музеи и туризм» сегодня особенно актуальна. Неслучайно многие музеологи выделяют это как приоритетное направление в ХХІ веке, подчеркивая важность аспектов управления взаимодействием музея с туристической отраслью. Превращение музея в туристическое направление - требование современности.

Қазіргі уақытта Қазақстанды халқаралық туристік орталыққа айналдыру мақсаты қойылып отыр, алайда кез келген қызмет көрсету немесе өнім сияқты музейлік қызмет көрсетуді өз еліміздің ішінде дамытып алмай, бізге бірден халықаралық туристік орталық болу өте қиын. Сондықтан өз ішімізде сұраныс тудыра алмасак, әлемдік танымалдылыққа жету мүмкін емес. Осыны еске ала

отырып, музейлік саланы ішкі және сыртқы туристерге қызықты болуы үшін жан-жақты ойластырылған кешенді бағдарламалар болуы тиіс. Туристік сала үлкен бір кешенді индустрия болғандықтан, онда болып жатқан әрбір үрдіс бір - бірімен тығыз байланысты. Мысалы, бірегей тарихи-мәдени ескерткіш бола тұрып, оған баратын жолдар дұрыс болмаса, не қызмет көрсетуі тиісті деңгейде болмаса, қонақ үйлер болмаса ол жердің мүмкіндігін біз пайдалана алмаймыз. Сондықтан мәдени-кластерлерді құру бастамасы терең сараланып, икемді жоспарға сүйене отырып іске асырылуы қажет. Еліміздің климаттық, маусымдық, географиялық орналасуына байланысты шектеулерді ескерсек, туризмді жоғары деңгейге жеткізу үшін ведомствоаралық, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар арасында үйлесімді жұмыс қажет. Ол жерде БАҚ-ты, жалпы халықты қатыстыру өте маңызды. Әрине ондай кешенді жоспарлар жасауда ғылыми зерттеу институттарының, ғалымдар мен эксперттердің идеялары, жасаған жобалары форумдар мен конференцияларда, дөңгелек үстелдерде талқылануы ескерілмей қалған сұрақтардың басын ашып алуға мүмкіндік береді.

Музей мәдени және ғылыми мұраны сақтай отырып, өткені мен бүгінін түсіндіре отырып, барлық елдердің мәдени өмірінде басты рөл атқарады.

Музей базасында ірі бір тарихи-мәдени шараларды өткізуді дәстүрге айналдырып, жыл сайын оған қатысушылардың саны мен сапасын арттыруға бағытталған жобалар, фестивальдар, мерекелер, форумдарды болашағы зор деп есептейміз. Бұл жағынан «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейіміздің тәжірибесі бар деп ойлаймын, себебі 2013 жылдың сәуір айында музей тарапынан «Хан көтеру» сахналандырылған қойылымы ұйымдастырылған болатын. Әрине ондай шараларға дайындық тиянақты, жан-жақты ойластырылғандығы өте маңызды. Осы секілді шаралар белгілі бір уақытта қайталанып отыратын дәстүрге айналар болса, бұған жыл сайын келушілердің саны артар еді.

Тағы айта кететін жайт, шетелдік тәжірибелердегідей әр музей жанында музейлік маркетинг бөлімі ашылып, музейлік қызмет көрсетуді, онда болып жатқан шараларды халыққа, инвесторларға танытатын арнайы бөлімнің жұмыс жасауы қазіргі заман талабы. Келушілерді музейге тарту тек қана арнайы мамандардың ғана емес, бүкіл музей қызметкерлерінің кәсібилігіне байланысты. Сондықтан музей қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттырып отыратын, музей ісі саласындағы соңғы тенденциялар мен өзгерістерден хабары болып, оны практикалық жағдайда қолдана білуі үшін мастер кластар мен семинарлар өткізіп тұру, шетелдерде біліктілікті арттыру курстарына қатыстыру да музейіміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектесетін тағы бір шара деп есептейміз.

Туризм жайлы еліміздің президенті Қ.Тоқаев «Ұлытау - 2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзінде «Ашығын айту керек, қазіргі отандық туризм индустриясы – кенже қалып келе жатқан сала. Жыл сайын қыруар қаражат салсақ та, бұл сала толыққанды дамымай отыр. Ал,

Қазақстанның барлық өңірінде туризм аймағы болуға лайықты киелі орындар жеткілікті.

Түркістан мен Отырар, Сауран мен Сығанақ, Шерқала мен Оғыланды, Берел мен Марқакөл, Баянауыл мен Қарқаралы, Шарын мен Көлсай барша жұрттың құндылығына айналуы тиіс.

Қорқыт ата, Арыстан баб, Қожа Ахмет Яссауи, Бекет ата, Бәйдібек би, Бегім ана, Қабанбай батыр, Райымбек батыр, Мәшһүр Жүсіп, хакім Абай, тағы басқа көптеген дара тұлғаларымыздың есімдерін туризм арқылы кеңінен насихаттау – бүгінгі, яғни біздің заманымыздың талабы.

Біз, қазақ халқы, ұлы тарихи тұлғалардың ізбасар ұрпағы екенімізді ешқашан ұмытпауымыз қажет. Ата-бабаларымыздың рухын туризмнің озық үлгілері арқылы дәріптеуіміз керек. Сондықтан еліміздегі туризм саласының қазіргі ахуалын түбегейлі өзгертетін уақыт келді» [1, с.2]- деп атап өткен болатын.

Туристік әлеуетті көтеру мен келушілер санын арттыру мәселесін шешуде турбизнес өкілдерімен де тығыз қарым-қатынас орнату қажет. Ол байланыс тек қысқа уақыттық табыс табу аясында ғана емес, біріккен шаралар мен туристік маршруттар әзірлеуге бағытталған, ұзақ уақыттық әріптестік дәрежесіне жеткізу өз жемісін береді деп айтуға болады. Экономикалық, әлемдік саяси факторларды ескере отырып 2016 жылы мамандар тарапынан сыртқы туризмнің 70 % төмендейтіні туралы айтылған болатын. Бұл ахуал ішкі туризмді жандадыруға аса қолайлы жағдай тудыруда, және турбизнес өкілдеріне аса қажет дүние. Турбизнес өкілдерінде маркетинг басқа салаларға қарағанда жақсы дамуы және олардың туристердің нені ұнататындығы туралы ақпараттардың болуы музейлерді жаңа шығармашылық ізденістерге, алдыға жылжытуға жақсы итермелеуші күш болар еді. Турбизнес арқылы музейлердің жарнамасын еселей түсетін мүмкіндік ашылады. Ол туралы ең жоғары мінберлерден солтүстік көршіміздің мәдениет министрі В. Мединский 2015 жылы өткен «Интермузей» фестивалінде «Ресейде аймақтардағы музейлер туристерді келуге ынталандыратын негізгі фактор» деп мәлімдеме жасаған болатын.

Тағы бір ой, келушілерді нақты сол музейді таңдауына итермелейтін факторға музейдің ішіндегі және сыртындағы инфрақұрылым, оның залдарының көркемделуі, келушіге ыңғайлы орналасуы, ішінде тамақтанатын, сувенирлер сатып алатын орындардың болуы сияқты жақтарының адамдарға ыңғайлы болып орналасуы жатады. Музей басшылары мен қызметкерлерінің турбизнес өкілдерімен сол жағын да жақсы ойластыруы келушілер ағынын дәл сол музейге бағыттауына ықпал етері сөзсіз.

Интернет арқылы информацияның жылдам таралуын ескере отырып музейіміздің сайты сапалы контентпен толтыру, әлеуметтік желілердегі парақшалардың жұмыстарын жандадыру қажет. Интернет желі арқылы ықтимал келуші үйінде отырып ақ, алдын ала қайда баратынын, не көретінін, қайда қонып, не жейтінін, осы қызметтердің бағасының, төлем шарттарының

қандай болатынын біліп отыруы тиіс. Бұл да келушілер үшін аса құнды мәлімет.

Музей қызметінің негізгі бағыттарына: музей қорындағы құнды жәдігерлерді жинау, есепке алу, сақтау, қорларды жүйелеу, қайта қалпына келтіру (реставрация), зерттеу нәтижелерін ақпарат жүйелерінде тарату, музейдің кадрлық жүйесін жетілдіру, музей жұмыстарын ұйымдастыру түрлеріне көрмелер, экспозициялар ұйымдастыру, ғылыми-практикалық конференциялар өткізу, тақырыптық дәрістер, танымдық сабақтар өткізу, музейлік басылымдар шығару және т.б. сан-салалы қызметтер жатады. Осыған орай жыл сайын Қазақстан музейлерінде түрлі тақырыптарда көрмелер ұйымдастырылып, семинарлар мен конференциялар, байқаулар, шолу және тақырыптық, экскурсиялар, интерактивті сабақтар өткізіліп жатыр. Белгілі мамандар бүгінгі музейлердің белсенді жұмысы мен үзіліссіз дамуын алға тарта отырып, оның адамзатқа пайдасы мен әсерін, жалпыға ортақ құндылықтарды бұдан да кеңінен насихаттауды, көпшіліктің таным көкжиегін кеңейтуді мақсат тұтады.

Музей саласы заман ағымының көшімен ілесіп жаңа технологиялармен жабдықталуда. Мәселен ақпараттық киоск, аудио гид секілді. Музейге келген туристерге ыңғайлы жағдай туғызу кезек күттірмес мәселе. Сонымен қатар, шет елден келген туристер сол орта ғасыр кезіне саяхат жасағанды жандары қалайды. Бұрынғыша «Қолмен ұстауға болмайды» дегеннен көрі, жақындар көруге, ол жәдігерді сезінуге тырысады. Әрине көне жәдігерлерімізді туристің қолына ұстатып та қоюға болмайды. Қанша дегенмен құнды зат қой. Алайда бұл тұстан шығу жолын қарастыруымыз керек. Мәселен көшірмесін жасату, сол затты мастер кластар арқылы келушінің өзіне жасату сияқтылар.

Қазіргі туризмнің көптеген түрлері басқа халықтармен және олардың мәдениеттерімен танысуға бағытталған. Бұл ретте мәдени туризм туристік қызметтің жаңа түрі, Мәдениетаралық коммуникацияның қазіргі заманғы нысаны ерекше орын алады. Мәдени туризм-бұл оны дамыту мақсатында мәдени ортаға мақсатты түрде енуді көздейтін өзара іс-қимыл, мәдени алмасу нысаны. Мәдени туризмнің негізінде өз халқының да, басқа елдердің халықтарының да мәдениетімен танысу қажеттілігі жатыр. Мәдени туризмнің ерекшелігі мәдениеттер арасындағы диалог пен өзара іс-қимылды дамытуға ықпал ететін Тарих пен мәдениет туралы тұтас түсінікті қалыптастыру болып табылады.

Мәдени туризм-музей жұмысының толыққанды нысаны. ХХІ ғасырдағы мәдениетпен бірге музей түбегейлі өзгерді. Болашақта музейлердің көпшілігі қоршаған қоғаммен өзара іс-қимылын нығайтуды жалғастырады. Музейлерді біріктіру үрдісі бірнеше факторлардың нәтижесі болып табылады. Олардың бірі-жаһандану. [2, с.9]

Музей әлеуметтік және мәдени құбылыс ретінде Мәдени есте сақтау, білім беру және коммуникативті функцияларды орындайды. Туристік қызмет жүйесіне кіре отырып, музей өзінің институционалды қасиеттерін ала отырып,

туризм индустриясының элементі ретінде әрекет етеді. Әдебиетте музей туризмі ұғымы дамымаған.

Қорытындылай келе, мынадай түйіндер жасауға болады:

- Музейлер мәдени туризм саласының негізгі жүйе құрушы бөлігі. Бұл тұжырым Қазақстан сияқты көшпелі өркениеттің өзегі болып табылатын ел үшін айырықша өзекті.

- Музейлердің туристік әлеуетін көтеруді еліміздің жалпы туристік, инфрақұрылымдық жұмысымен тығыз кіріктіріле және оның дамытуға мүдделі жақтардың қаржы-экономикалық, интеллектуалды-шығармашылық, әкімшілік ресурстарын үйлестіріп, нақты жоспармен жұмыс жасағанда ғана жүзеге асыруға болады.

- Музейге келушілерді арттыруда жаңа шығармашылық шешімдерді қолдану, әлемдік музей ісіндегі сәтті тәжірибелерді енгізу жылдам қарқынмен өзгеріп бара жатқан дәуірде аса өзекті [3, с.17].

Музейлердің басшылығы мен ұжымдарына жаңа ұйымдық формаға өткеннен бастап, келушілерді тарту жұмысында жаңашылдық пен шығармашылық таныту негізгі қағидаларына айналуы тиіс. Жаңа технологиялар мен бірге түрлі маркетингтік амалдарды ойластыру жұмыс бағыттарын әртараптандыру, туристік, білім беру ошақтарымен тығыз әріптестік орнату, түрлі тақырыптық көрмелер ұйымдастыру, республиканың басқа музейлерімен, шетелдік музейлермен қарым-қатынасты белсендіру музейлерге деген халықтың қызығушылығын арттыратын негізгі факторлары деп есептейміз.

Бүкіл әлемдегі мұражайлар мұра мен мәдениетті сақтаушылар, сондай-ақ мұра туралы білімді таратушылар ретінде танылады.

«Музей және туризм» проблемасы қазіргі уақытта ерекше өзектілікке ие. Көптеген музеологтар оны ХХІ ғасырда басымдық ретінде бөліп, музейледің туризм индустриясымен өзара әрекеттесу процестерін басқару аспектілерінің маңыздылығын атап өтуі кездейсоқ емес.

Туризмнің дамуы соңғы жылдары музейде болған түбегейлі өзгерістерге ықпал еткеніне ешкім күмән келтірмейді, бірақ музей қауымдастығы әлі де белгілі бір іс-қимыл стратегиясын жасаған жоқ. Бұл мәселе бойынша мамандар арасында кең пікірталас бар. Кейбіреулер музейде болып жатқан өзгерістерді қабылдауға дайын, ал басқалары музейлер мен басқа да мұра қоймаларына қауіп төндіреді деп сендіреді.

Мәдени туризм-бұл баратын жердің мәдениеті мен мәдени ортасымен, оның ішінде ландшафтпен танысу, тұрғындардың салт-дәстүрлерімен және олардың өмір салтымен, көркем мәдениеті мен өнерімен, жергілікті тұрғындардың бос уақытын өткізудің әртүрлі формаларымен танысу. Мәдени туризмге Мәдени іс-шараларға, музейлерге, Мәдени мұра объектілеріне бару, жергілікті тұрғындармен байланыс кіруі мүмкін.

Музей-бұл келушімен белсенді қарым-қатынас жасайтын мәдени-ағарту институты. Сонымен, бүгінде музей немесе музей кешені шеберлік сабақтарын,

тақырыптық іс-шараларды, түрлі мерекелерді өткізу арқылы музей аудиториясын тартады, осылайша туристердің музейлерге келуіне ықпал етеді. Мысалы, Амур облыстық өлкетану музейлеріне келушілерді тарту үшін түрлі интерактивті және театрландырылған іс-шаралар өткізіледі. Мысалы, «қоныс аударушы шаруаның үйінде көңілді жиналыстар» театрландырылған іс-шарада келуші мәдени және тарихи құндылықтармен танысады, тіпті сапардың мақсаты тек ойын-сауық бағдарламасы болса да. Осының арқасында музей өзінің негізгі функцияларының бірі - білім беру мен білім беруді жалғастыруда.

Қазіргі кезеңде туристердің үлкен ағымын тарту үшін Амур облыстық өлкетану музейі өз тәжірибесінде келесі бағыттарды қолданады:

1) эксперименттік технологиялар-музейде эксперименттер және әртүрлі жұмыстар жүргізу (қыш бұйымдарының көмегімен қыш бұйымдарын жасау, сауытты өру және т. б.);

2) ортаға батыру әдісі (ішінара немесе толық) - келушілер заттарды тексереді, оларды құру және пайдалану процесін бақылайды және салт-жораларды, билерді қоса алғанда, осы процестерге қатысады («Бұғы өсіруші және аңшы күні» интерактивті іс-шарасы, Қытай студенттеріне арналған театрландырылған іс-шаралар, олар орыс салт-дәстүрлерімен танысады).

Қазіргі кезеңде музейдің туристік бағдарламасын жылжыту үшін оның мақсаттары мен осы немесе басқа бағдарлама Орнатылатын аудиторияны анықтау қажет. Музей аудиториясын зерттей отырып (жасына, кәсібіне, білім деңгейіне және т.б. қарамастан), музей қызметкерлері турист үшін ең қолайлы маршрут құруға тырысады. Мынадай тармақтар ескеріледі:

1) навигация - музейде турист қайда бару керектігін, онда не көретінін және айналасында не бар екенін білетін арнайы белгілер бар;

2) туристердің өзара қарым-қатынасының негізін қалайтын келушіні қызықтыратын дұрыс салынған экспозиция;

3) көрме туралы ақпарат аудиторияға қол жетімді тілде (жасына және білім деңгейіне байланысты), сонымен қатар гидтер нақты ақпарат береді;

4) дұрыс бөлінген уақыт: шоғырланған, тартылған, қызығушылық танытқан келушілер уақыттың қалай өтетінін байқамайды.

Осылайша, жалпы мәдени-танымдық туризм және музей туризмі, атап айтқанда, жаңа ақпарат пен эмоциялар алумен байланысты, байланыс және байланыс арқылы басқа мәдениетке енуді жеңілдетеді. Бірнеше мәдениеттердің кездесуі өтеді, яғни мәдениетаралық коммуникация, білім мен әсермен алмасу. Бұл ретте музейдің келушілермен өзара іс-қимылын жақсарту үшін бақылау, сауалнама жүргізу, сұхбат жүргізу сияқты түрлі әдістемелердің көмегімен нысаналы топтармен жұмыс жүргізу қажет. Мұның бәрі музейдің ғылыми және ойын-сауық қабілеттері арасындағы тепе-теңдікті табуға, келушімен қарым-қатынаста болуға, аудиториямен қарым-қатынас кезінде ғылыми мәртебесін сақтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі әлемдегі музей мен туризмнің өзара әрекеттесуін талдай отырып, біз бұл екі құбылыстың бір-бірімен тығыз байланысты екенін байқаймыз.

Қазіргі жағдайда туризм шынымен жаппай сипатқа ие болды және қоғамның элиталық бөлігіне ғана емес, сонымен қатар орта тапқа, жастар мен студенттерге де бос уақытты өткізудің бір түріне айналды, бұл өз инфрақұрылымымен қуатты демалыс индустриясының қалыптасуына әкелді. Онда музейдің нақты рөлін ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық коммуникация процестерін басқару міндеттерін де анықтау қажеттілігі туындайды. Рухани құндылықтар жүйесінде маңызды орын алатын қоғамнан туризмге деген көзқарастың өзгеруі назар аударады. [4, с.3]

Бүгінгі таңда музей ісінің ғылыми бағытта дамуы, оған тарихи маңызы бар жәдігерлерді көру үшін ғана емес, зерттеу жұмыстарын жүргізіп ел-жер, өлке тарихының көне көздері арқылы сараптама жасай аламын деп келетін ұстаздар, студенттер, оқушылар, зерттеушілер мен ғалымдар көптеп саналады. Өткенінді білмейінше, бүгінгі күннің мәнін және келешектің мақсатын түсіну мүмкін емес. Олай болса, музей ісінің жан-жақты дамуы мен өз өлкеміздегі тарихи және мәдени құндылықтарымызды көзінің қарашығындай сақтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу музей қызметкерлерінің басты мақсаты болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Орталық Қазақстан 24.08.2019. 2 б.
2. Раманчук А.В, Музейный туризм. Санкт-Петербург 2012, 9 б
3. Раманчук А.В, Музейный туризм. Санкт-Петербург 2012, 17 б
4. Сизикова Александра Вячеславовна Место музея в развитии международного культурного туризма. Амурский областной краеведческий музей им. Г.С. Новикова-Даурского г. Благовещенск 2013.

Лысенко Людмила Витальевна
учитель истории I квалификационная
категория
КГУ «Новосветловская средняя школа»
с. Новосветловка, Айыртауский район,
Северо-Казахстанская область
e-mail: ludaaxmerova@mail.ru

«РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО НАВЫКА У УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ УЧАСТИЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ»

Түйін

Мақалада «Қазақстан тарихы» пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстардың түрлері қарастырылады, олардың бірі

археологиялық далалық қазба жұмыстарына қатысу. Археологиялық қазбалар білім беру саласында қолдануға болатын танымдық және оқыту әдістерінің тұтас кешенін ұсынады

Аннотация

В статье рассматриваются формы внеклассной работы по учебному предмету «История Казахстана», один из которых участие в археологических полевых раскопках. Археологические раскопки представляют целый комплекс познавательных и обучающих методов, которые могут использоваться в образовательной сфере.

«Редко можно встретить профессию, более безрадостную, чем профессия полевого археолога, работающего в пустыне, среди диких скал, в полной удаленности от всякой цивилизации, в тяжелых климатических условиях, способных лишить человека всякого мужества... И они не делают из всего этого сенсаций - эти археологи. Они продолжают работать, как будто условия их труда нечто само собой разумеющееся. Ибо для них во всем мире не существует более интересной профессии, чем избранная ими. Они живут среди опасностей, с глазу на глаз с не открытой ещё тайной. Не сегодня-завтра она может быть раскрыта, и тогда мировая пресса назовет их имена».
- Цитата немецкого историка Э. Церен.

История - один из немногих предметов школьного курса, который дает большой простор педагогу для внеклассной работы с учащимися. Широко известны такие методы внеклассной работы по истории как посещение музеев, исторические экскурсии, практикуется приглашение в школу очевидцев тех или иных событий, которые нашли отражение в учебной литературе, создание силами учеников школьных музеев различной тематики (исторические, этнографические, краеведческие и т.д.). Но, на мой взгляд, одним из самых эффективных способов внешкольной работы по истории можно считать участие детей в археологических исследованиях и экспедициях.

Самостоятельная исследовательская работа учащихся в рамках археологической экспедиции способствует развитию любознательности, творческой познавательной инициативы. Необходимость преодолевать трудности пробуждает инициативу и упорство в достижении поставленной цели. Работа в условиях сплоченного коллектива, построенного на принципах самоуправления с широкой демократией и инициативой, учит творческому подходу к труду, коллективизму, товарищеской взаимопомощи.

Следует отметить, что исследовательский метод, являющийся центральным в археологии в целом и в школьной археологии в частности - это высшая форма воспитания творческой инициативы учащихся, их самостоятельности. Ребята становятся не потребителями готовой информации, а участниками творческого процесса, самостоятельно «добывают» исторические знания.

В ученических исследованиях различают два вида открытий: субъективные - открытие истины известной обществу, но неизвестной самому школьнику и объективные - открытие нового в науке, имеющее научно-практическое значение. В учебной практике школьники совершают исключительно субъективные открытия. В отличие от других дисциплин и урочных форм работы, полевая археология дает школьнику не иллюзию открытия, а знакомит с действительно уникальными фактами. Именно археологические источники в силу их наглядности, осязаемости и вместе с тем загадочности, вызывают у школьников наибольший интерес.

Археология - наука, стоящая на стыке гуманитарных, естественных и точных наук, в этом не только ее своеобразие, но и мощный стимул к расширению интереса школьника по широкому спектру наук. Однако особенностью преподавания археологии является ее вузовская ориентация. Изучение методов археологии не входит в систему школьных знаний, но наука весьма притягательна для детей и прочно переплетена с методикой преподавания истории. И в лучшем случае школьники занимаются археологией в системе дополнительного образования. Но она обладает огромным образовательным потенциалом, исследуя самые разнообразные области эволюции человека, материальную и духовную культуру.

В Айыртауском районе участие школьников в археологических экспедициях достаточно распространенный метод внеклассной работы. Каждое лето совместно с районным отделом образования, организовывается работа школьных смен археологической экспедиции, которая не ограничивается только раскопками. Данная работа предполагает летнюю полевую школу по обучению технике ведения археологических раскопок и обучению школьников древним ремесленным техникам (ткачество, гончарство, строительство, кулинария), то есть участие детей в исторической реконструкции, в оживлении истории. Помимо этого, программа летней школы предусматривает интерактивные и образовательные экскурсии, участие в мастер-классах и

археологических исследованиях, под руководством ученых, а также лекционные и практические занятия.

Ключевым моментом данной экспедиции является сочетание археологических раскопок и исторической реконструкции, то есть воссоздание материальной и духовной культуры той или иной исторической эпохи и региона с использованием археологических, изобразительных и письменных источников. А главными действующими лицами реконструкции становятся учащиеся, которые получают историческое знание через создание исторических объектов.

Основной целью археологической экспедиции является выявление одаренных школьников, обладающих нестандартным творческим мышлением, склонных к творческой и исследовательской работе, поддержка и дальнейшее развитие их научных и проектных изысканий.

Спектр задач, которые позволяет решить такой способ организации внешкольной деятельности учащихся достаточно широк:

- развитие у учащихся интереса к творческой и научно-исследовательской деятельности;

- выявление и отбор школьников, проявляющих способности к научно-исследовательской деятельности и дальнейшая работа с ними;

- развитие форм и методов дополнительной работы с талантливыми школьниками;

- создание ситуации индивидуально ориентированного обучения через непосредственное общение и сотрудничество (вплоть до работы в составе одной исследовательской группы) ученых, учителей, студентов и школьников;

- гармоничное сочетание учебно-научной и воспитательной работы с активным отдыхом и оздоровлением;

- стимулирование школьников к продолжению исследований по выбранным темам в течение учебного года и представлению своих результатов на конференциях школьников различного уровня;

- активизация деятельности учителей в различных направлениях и формах учебно-исследовательской деятельности учащихся, привлечение к такой деятельности представителей вузов;

- реализация идеи непрерывного образования путем подготовки одаренных учащихся для продолжения обучения в учреждениях, обеспечивающих получение высшего образования.

Следуя этим задачам, с 2016 года под моим руководством группа учащихся 9-10 классов выезжает на Ботайское поселение.

Оно было открыто в 1980 году знаменитым археологом Виктором Федоровичем Зайбертом, и с этого же года началось активное изучение открытого объекта.

«...Когда-то земляне ходили пешком.

Возвращаясь с охоты с тяжёлою ношей,

Навстречу им конь - грациозный и дикий – игривый огонь.

Подумал ботаец: «Ну, здравствуй, степной!

Оседлаю я время – быть тебе подо мной!».

Так начинается в качестве эпиграфа книга Виктора Зайберта «Ботай. У истоков степной цивилизации», которая рассказывает о значимом открытии в области археологии и истории древнего Казахстана - ботайской культуре, эпохе энеолита IV – III тыс. до н.э.

Так мы вдохнули новую живительную струю в историю края, Республики Казахстан и Евразии в целом. В этом году исполняется ровно 40 лет ботайской экспедиции.

Школьники выполняли все работы, необходимые в условиях стационарных археологических раскопок. Они принимали участие в топографической съемке поселения, производили нивелировку раскопов, копали и т. д. Были найдены десятки каменных орудий, обломки керамики, кости ботайской лошади.

Велик труд о Ботае

В нем масса изысканий

Научное собрание –

Не только кости, камни.

Чему Ботай нас учит?

Труду, большой смекалке

Хоть очень древний случай

Но веский, а не жалкий.

Гордиться можем вместе

Мы предками такими

Умелыми к их чести

Ремеслами своими.

Что культ семьи в ходу был

А труд - условие жизни

Хочу, чтоб он не убыл

А всё служил Отчизне!

(ЮРИЙ ЗАЙБЕРТ)

В результате проведенных экспедиций с 2016 года около 80 моих учащихся познакомились с характером археологических раскопок, измерительной и вычислительной техникой, получили навыки ориентировки и съемки планов. Можно не сомневаться в том, что будущие специалисты, работая на стройке, на заводе, разъехавшись в отдельные уголки нашей Родины, помогут вовремя обнаружить и сохранить для науки ценнейшие памятники древности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зайберт В.Ф. Ботай. У истоков степной цивилизации: Книга-альбом. – Алматы: «Балауса», 2011. – 480 с.

2. Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. - Петропавловск, 1993.
3. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009.
4. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Кулаков Ю.В., Задорожный А.В. Тайны древней степи. - Кокшетау, 2007.

Ганиева Айнагуль Сабитовна
кандидат исторических наук
ученый секретарь
Государственный историко-культурный
заповедник «Бозок»
г.Нур-Султан,
e-mail: ganieva@mail.ru

Сураганова Зубайда Кабиевна
кандидат исторических наук
ведущий научный сотрудник
Государственный историко-культурный
заповедник «Бозок»
г.Нур-Султан,
e-mail: suraganova_zk@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ АКТУАЛИЗАЦИИ КУЛЬТУРОГЕНЕЗА В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ (ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ)

Түйін

Мақала қазақтардың дәстүрлі тұрғын үйін –қыстау тарихи қайта құруды жүзеге асыруға көмектесетін теориялық перспективаларды алдын ала талдауға арналған. Мақалада культуругенезді өзектендірудегі заманауи мәселелрге қысқаша шолу жасалады. Тарихи қайта құру үшін музеологиялық (скансенологиялық) және археологиялық әдістерді тартуға негізделген тендестірілген тәсіл қажет.

Аннотация

Статья посвящена предварительному анализу теоретических перспектив, способных помочь в осуществлении исторической реконструкции традиционного жилища казахов – *қыстау*. В статье приводится краткий обзор современных проблем в актуализации культуругенеза. Для исторической реконструкции требуется сбалансированный

подход, основанный на привлечении как музеологических (скансенологических), так и археологических методов.

Настоящая статья посвящена теоретическим проблемам, связанным с исторической реконструкцией традиционного жилища казахов, как элемента исторической части Национального парка под открытым небом, создание которого осуществляется на основе археологического памятника – средневекового городища Бозок, обнаруженного в междуречье Нуры и Есиля близ столицы Казахстана – г. Нур-Султан в 1998 году.

Создание Национального парка выполняется на основе научной концепции, предполагающей реконструкцию городища Бозок (VIII-XVI вв.), а также воссоздание поселений, начиная от эпохи энеолита до позднего средневековья. На основе концепции был смоделирован («BF CREAGROUP») объемный макет исторической части будущего парка под открытым небом, охватывающий территорию более 200 га.

В исторической реконструкции парка важное место отводится традиционным типам стационарных жилищ степной зоны Казахстана позднего средневековья. Интерес к традициям домостроения этого периода определяется также наличием на территории археологического памятника Бозок руин казахских зимовок, некогда построенных вокруг озера Бузыкты. По предварительным данным вокруг озера расположены руины 2 зимовок. Разведочные работы дают основание для исследования казахской зимовки, расположенной на юго-восточном берегу озера Бузыкты.

Обращение к проблемам актуализации культурогенеза – истории развития и изменения культурных форм в музейном пространстве требует обращения к методам исторической реконструкции материальных объектов (жилищ). При этом под понятием культурогенез мы понимаем «не единократное происхождение культуры где-то в глубокой древности, а совокупность постоянно протекающих процессов в культурах всех времен и всех народов... один из типов социальной и исторической динамики существования и изменчивости культуры, заключающийся в непрерывном порождении новых культурных феноменов наряду с наследованием и трансформацией прежних» [1, с. 17].

Создание парка под открытым небом теоретически опирается на миксацию разных методов и принципов. Предполагается использование модели скансена, принципа резервата (музеефикация городища на месте раскопок) и создание новодельных экспозиций (поселенческих комплексов) под открытым небом. «Развитие этих идей и их реализация в музейной практике наглядно доказывает эволюцию музеев под открытым небом, как в плане расширения толкования и интерпретации самого понятия (*скансенология* – З.К.), так и в развитии широкого спектра деятельности данной группы музеев, в частности во взаимодействии с туризмом» - отмечают исследователи [2, с. 56].

Идея Артура Хацелиуса (Artur Hazelius), инициировавшего в конце XIX века (открыт в 1891 году) создание скансена – музейной экспозиции под открытым небом, на протяжении всего XX века получила свое развитие во многих странах мира. Начиная с XX в. и до настоящего времени в мире создано более 4 500 этнографических музеев под открытым небом [3, с. 13]. Как отмечают специалисты, в настоящее время в Европе «скансенологическое направление формирует основной объем музейного пространства этнографических музеев под открытым небом» [2, с. 58]. В настоящее время скансенология переживает, с одной стороны, бурный расцвет, с другой – наблюдается возникновение и развитие в ней новых эволюционных тенденций. Объяснением этого феномена является развитие гуманитарных наук, рост интереса к наследию прошлого, обусловливаемый постмодернистскими трансформациями и поисками идентичности, а также качественное изменение потребительских интересов туристов.

В современных условиях методика создания скансенов меняется. Если ранее они создавались путем переноса и концентрации объектов историко-культурного наследия в одном месте по типу транслокации, то сегодня ситуация качественно иная. Актуальным становится применение принципа резервата, предполагающая музеефикацию объектов на историческом месте, а также открытых экспозиций, имеющих характер новодела.

Эффективность создания музейных экспозиций по типу скансенов позволяют не только осуществлять традиционную задачу музея, но и выполнять не менее важную задачу – представлять культурную среду прошлого во всем ее многообразии и целостности, ее адаптивность к вмещающему ландшафту. При этом репрезентация целостности культуры опирается как на статичные формы – непосредственно материальные объекты, так и на динамичные – в виде элементов нематериального культурного наследия.

Одним из важнейших направлений в рамках создания Национального парка под открытым небом является репрезентация традиционной культуры казахов на основе воссоздания стационарных зимних жилищ – *қыстау*.

В отечественной археологии казахские зимовки рассматривались в работах С. Жолдасбаева, А.З.Бейсенова, Д. Б. Дуйсенбай, И. К. Ахиярова, Н. Ш. Джуманазарова, С. В. Святко, А.Дукомбайева. Изучение многочисленных казахских поселений XV-XVIII вв. позволило С. Жолдасбаеву предложить свой вариант типологии оседлых поселений позднего средневековья: *қыстау* – зимовки, *қыстақ* – зимовки-поселения, поселения, *қорғандар* – временные замки (укрепленные земляными или каменными стенами, в обоих случаях имеется ров); *кент (қала)* – городище [4, с. 148].

Попытки теоретической разработки проблем и практических вопросов масштабных исторических реконструкций объектов в натуральную величину ранее предпринимались в советской и российской археологической науке (С. А. Семенов, В. М. Массон, Г. Ф. Коробкова, Я. Малина, В. Г. Васильев, И. Г. Глушков и др.). В отечественной археологии попытки реконструкции

жилищ рассматривались в работах К. А. Акишева, А. М. Оразбаева, К. М. Байпакова, А. З. Бейсенова, А. Дукомбайева, С. К. Сакенова.

Воссоздание традиционных жилищ прошлого возможно на основе экспериментального моделирования. Указанный способ признан исследователями как наиболее перспективный метод. Научным основанием для экспериментального моделирования является типология жилищ. По мнению ученых, наиболее приемлема классификация, предложенная С.Я. Зданович. Она основывается на «таких устойчивых категориях признаков, как внешний вид или форма организованного пространства; объем организованного пространства; контакты архитектурного сооружения с окружающей средой; способы организации пространства» [5]. Известны также ряд других классификаций жилищ: Н. Н. Харузин (переносные, постоянные) [6], А. А. Попов (наземные и полуподземные, свайные, подземные) [7, с.132], Ө. Жәнібеков (передвижные, стационарные) [8, с. 17-58], З. П. Соколова (каркасные, срубные, каркасно-срубные, бескаркасные) [9, с. 144-196].

Для культуры степного пояса Евразии различаются в целом два типа стационарных жилищ: летнее (мобильное / передвижное, временное), зимнее (стационарное). Оба типа жилищ разделяют на наземные и полуподземные (каркасные и срубные), свайные (каркасные и срубные), а также подземные, которые имели только каркасную конструкцию.

Изучение казахских жилищ оседлого и полuosедлого типов позволило ученым выявить их сходство с позднесредневековыми городскими жилищами, включая «планировку, интерьер, строительные приемы и материалы» [10, с. 134]. По мнению археологов, линейная планировка казахских стационарных жилищ аналогична классическому типу древних жилищ на повозках [11, с. 228].

Таким образом, проблемы актуализации культурогенеза в рамках проекта создания Национального парка под открытым небом на основе археологического памятника Бозок требуют дальнейшей проработки теоретических вопросов, связанных как с выбором скансенологических принципов и методов, так и археологических подходов, позволяющих на основе экспериментального моделирования перейти к исторической реконструкции объектов, в нашем случае – воссоздание *қыстау* в натуральную величину. Воссоздание традиционного жилища позволит использовать его в качестве культурного пространства для представления не только непосредственно интерьера и быта, но также динамических форм в виде обрядов и ритуалов. Такой подход обусловлен изменениями в понимании культурного наследия и его значения в развитии общества, в смещении фокуса с изучения и сохранения культурного наследия в сторону погружения в культурную среду, его «оживления».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Флиер А. Я. Культурогенез. – М., 1995. – 128 с.

2. Тихонов В. В. Скансенологическая практика в Иркутской области в контексте формирования культурно-исторических брендов в регионе // Учёные записки (АГАКИ). 2017. №4 (14). – С. 55-58.

3. Чайковский Е. Музеям под открытым небом – 100 лет // На пути к музею XXI века: музей-заповедники. – Москва: Изд-во «НИИК», 1991. – С. 10–26

4. Жолдасбаев С. Оседлые поселения казахов в XV-XVIII вв. – Астана, 2017. – 304 с.

5. Васильев В. Г. Экспериментальное моделирование археологических жилищ (по материалам памятников неолита-бронзы таежной зоны Среднего Приобья): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 2000. – 23 с.

6. Харузин Н. Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 136 с.

7. Попов А. А. Жилище // Историко-этнографический атлас Сибири. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 132.

8. Жәнібеков Ө. Жолайырықта. – Алматы: «Рауан», 1995. – С. 17-58

9. Соколова З.П. Жилище народов Сибири (опыт типологии). – М.: ИПА «ТриЛ», 1998. – 288 с.

10. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Жилище позднесредневекового Отрара XVI–XVIII вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. Е.Е. Неразик, А.Н. Жилина; АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1982. – С. 121-136.

11. Смагулов Е.А. Древний Сауран. – Алматы, 2010. – 358 с.

Зікірия Досым Қуатұлы

«Есік» мемлекеттік

тарихи-мәдени музей-қорығы

директорының орынбасары

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ БІР БӨЛІГІ РЕТІНДЕГІ «ЕСІК» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫ

Түйін

Мақалада автор «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарына шолу жасай келе Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында іске асырылған 2021 жылғы ғылыми

жобалары, сол жобалар нәтижесіндегі ғылыми жаңалықтары туралы айтылады.

Аннотация

Автор статьи делает обзор археологических исследований Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», и рассказывает о научных проектах 2021 года, реализуемых при программно-целевом финансировании Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, а также сообщает о научных открытиях в результате осуществления этих проектов.

Кез-келген халықтың рухани байлығы көбіне оның тарихи жадын сақтауға, ұлттық-мәдени дәстүрлерін қорғауға және дамытуға қаншалықты қабілетті екенімен анықталады. Бұл тұрғыда негізгі рөлді тарихи-мәдени құндылықтарды жинап, сақтап, қалпына келтіріп, сараптап және көпшілік назарына ұсына отырып насихаттайтын музейлер алары тағы да анық.

Қазақ халқы ежелден-ақ аса бай мәдени құндылықтарға ие халық. Данышпан бабаларымыз өздерінің артына ауыз әдебиеті мұралары, салт-дәстүр, қолөнер арқылы талай құндылықтар қалдырып кеткен. Алайда заң өзгеріп, заман ауып, дәуір аунағанда оның көбі шаң басқан санада, болмаса ескірген, жарамсыз ретінде күресінде қалып отырды.

Дейтұрғанмен әлемді біртектендіруді көздейтін (керісінше, әлем халқы саналуан болғанда ғана жер бетіндегі өмір қызықты екенін ескерместен) жаһандану идеясының күшейе түсу себепті жекелеген халықтарға өзінің мәдени ерекшеліктерін сақтау қиынға соға түсті.

Жаһанданған қоғамда қоғамдық даму әсерінен негізгі құндылықтардың орны ауысуы ұлттық мәдени ерекшеліктердің, руханияттың жойылуына әкеліп соқтырады. Сондықтан да тарихи-мәдени мұраларымызды сақтауда, оны туристік, ағартушылық және білім беру ісінде пайдалануда музейлердің орны ерекше. Қазіргі уақытта музей өз алдына жеке әлеуметтік институт ретінде бір өзі мәдени, білім беру, ғылыми-зерттеу орталық қана емес, мәдени-көңіл көтеру кешені сынды көптеген бағыттарды қоластына біріктірген ерекше мәдени орын рөлін атқарып отыр. Себебі, музей болсын, музей-қорықтар болсын олардың болашағы осындай сан қырлы бола алуында жатыр.

Заманауи музей өткен мен бүгіннің арасында алтын көпір, сан мыңдаған жылдар арасына эп-сәтте апарып келе қоятын «уақыт машинасы» міндетін атқаратын, сол арқылы ел азаматтары мен өскелең ұрпақтың бойына отансүйгіштік, мемлекетшілдік, мәдени құндылықтар дәнегін егетін ерекше мәдени орын.

Алайда келушілер үшін музей экспозициясында орын алып, тылсым сырларды бойына бүгіп тұрған музей жәдігерлері өз бетінше келіп ол жерге жайғаса қоймайтыны анық. Оның ар жағында аптапқа күйіп, суыққа тоңып

экспедицияларда жүрген археолог-ғалымдардың, реставраторлар мен экспозиционерлердің, музей қызметкерлерінің маңдай тері жатады.

Біз осы мақаламызда еліміздегі сондай музейлердің, дәлірек айтсақ музей-қорықтардың бірі Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитеті «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бүгінгі таңдағы сан қырлы еңбектерінің ішіндегі археологиялық ғылыми-зерттеу еңбектеріне қысқаша тоқтала кетсек деп отырмыз. Себебі, музей-қорық алғаш ашылған кезде-ақ алдыға қойған мақсаттардың бірі ғылыми-зерттеу мекемесі ретіндегі жұмыстарды жолға қою болатын.

«2011 жылдан бастап қорық-мұражай ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде Аккредитациядан өтіп, археологиялық қазба жұмысына рұқсат беретін лицензияға ие болды. Алғашқы қолданбалы-зерттеу жұмысын «Жетісу сақтары және Есік қорғаны» атты жобадан бастадық» [1, 5 б].

Атап айта кетерлік бір жағдай «Есік» музей-қорығы 2018 ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде екінші рет аккредитациядан өтті.

Одан бергі жылдарда да «Есік» музей-қорығы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан жарияланған байқауларға үзбей қатысып, аталмыш министрліктің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру аясында жүргізілген ғылыми-қолданбалы жобаларды жүзеге асырып келеді. Олардың арасында осыған дейін жүзеге асқан «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» (2016-2018 жж.), «Сақ дәуірінен XIII ғасырға дейінгі Рахат археологиялық кешенінің материалдары негізінде Жетісу материалдық мәдениетінің семиозисі» (2019-2020 жж.) жобалар аясында Алматы облысындағы бұрындары ғылымға белгісіз болып келген бірнеше тарихи-мәдени ескерткіштер орындары анықталып, ғылыми айналымға қосылды.

Одан басқа «Есік» музей-қорығы мен ҚХР Шэнси провинциясы Сиэн археологиялық институты, Корея Республикасының ғылыми-зерттеу мекемелері, Данияның Копенгаген қаласындағы «Геогенетика орталығы», РФА Археология институты сынды мекемелермен ғылыми-зерттеу, ғылыми-археологиялық жұмыстарды да бірлесіп сәтті жүзеге асырды.

2021 жылы да «Есік» қорық-музейі Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыруы аясында «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» атты екі бірдей жобаны жүзеге асырып отыр.

Іле Алатауының солтүстік баурайы 100 жылдан бері зерттеліп келеді. Географиялық тұрғыдан аса қолайлы жерде орналасқан, қолайлы климаттық жағдайы бұл аумақта адам баласының барлық тарихи дәуірлерде тығыз қоныстанғанын көрсетіп отыр. XIX ғасырдың ортасында алғашқы зерттеулер осы аймақтың табиғи байлығын ғана емес, сонымен қатар, көптеген археологиялық ескерткіштердің бар екендігін көрсетті.

Көптеген қорғандар (обалар), петроглифтер, ежелгі қоныстар мен ортағасырлық қалашықтар сынды археологиялық нысандардың көп шоғырлануы осынау таулы аймақтың өмір сүруге аса қолайлы болғандығынан болса керек. Іле Алатауы Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік жоталарының бірі болып саналады. Солтүстік беткейлері жазыққа қарайды, оның тау бөктері құнарлы топырақты және су көздеріне аса бай болып келеді.

Осы аумақта, дәлірек айтсақ Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы аумағындағы ежелгі сақ-үйсіндерді қонысы болған деп болжанып отырған Рахат қалашығында **«Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау»** жобасы аясында археологиялық экспедиция жұмыстарын ұйымдастырып, Рахат қорымының шығыс тобында орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін екі қорғанында (оба) және қоныс орнында қазба жұмыстары жүргізілді. Осы топтың қола дәуірі обаларынан табылған заттарды саралай келе, алдын-ала болжам бойынша қола дәуірінің андронов мәдениетіне жататын «көлсай үлгісіне» жатқызуға болады.

Археологиялық зерттеулердің ақпараттылығын жоғарылату – далалық зерттеулерден бастап теориялық жиынтықтауға дейінгі олардың барлық уақытында өзекті мәселе болып табылады. Қазба барысында табылған материалдардың әр түрлілігі ғылымның әртүрлі салаларының басын қоса отырып, түрлі әдістемелерді біріктіруді қажет етеді.

Археологиялық және палентологиялық әдістердің өзара үйлесімі археологиялық ескерткіштерді зерттеу тәжірибесінде бұрыннан бар болғаныменәлі де болса жеткілікті дәрежеде жүзеге асып жатқан жоқ.

Ежелгі қоныстар мен қорымдардан алынған остеологиялық материал сипаттамасы көбінесе түрін анықтаумен және ол затты не үшін пайдаланғанын анықтаумен ғана шектеледі. Дегенмен, антропологиялық материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатып қана қоймай ескерткіштен барынша көбірек ақпарат алу да маңызды болып табылады.

Қазба жұмыстарынан табылған артефактілерді зерделеу үшін аналитикалық зерттеулер нәтижесін ескеретін синтез әдісі, салыстырмалы, типологиялық, хронологиялық (мерзімдеу) әдістер сынды әдіс-тәсілдер қолданылды [2, 48 б]. Мүмкін болатын теориялық негіз ретінде семиотикалық тәсілдің келешегі ескерілді.

Рахат шатқалында бұрын соңды тіркелмеген археологиялық ескерткіштерді анықтау, жалпы жай-күйін бағалау және жедел зерттеу жүргізілуге тиісті (апаттық жағдайдағы) археологиялық нысандарды (обаларды) анықтау жұмыстары барысында Рахат шатқалының аузынан Рахат қалашығының алдына апаратын ежелгі ирригациялық канал табылды. Су қабылдағыштан шоқыға дейінгі каналдың ұзындығы кем дегенде 1,5 шақырымға жетеді. Сақталған қабырғалардың фрагменттерінің нәтижесінде каналдың үлкен өзен тастарынан салынғанын анықтау мүмкін болды. Арнаның ені 1-ден 1,5 м-ге дейін, қабырғаларының биіктігі 1-ден 2 м-ге дейін жеткен.

Каналдың құрылысы ерте темір ғасырының кейінгі кезеңіне немесе ерте орта ғасырларға қатысты болуы мүмкін. Болашақ зерттеулерде объектінің салыну уақытын дәл анықтау үшін геоморфология деректерін қарастыру қажет. Сонымен қатар, ұзындығы 1 шақырымдай болған екінші канал анықталды. Ол тікелей Рахат қалашығын сумен қамтамасыз ету міндетін атқарған екен. Анықталған конструкциялар бүкіл Жетісу өңірінің аумағында ерте темір ғасырында және ерте орта ғасырдың ирригациялық жүйесін зерделеуге негіз болады. Әзірге осы табылған суландыру жүйелері бұл аймақтағы суармалы егіншіліктің ең ежелгі дәлелі болып табылады [3, 20 б].

Рахат (қоныс, қалашық) ескерткішінен табылған 343 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізілді (кесте 1). Оның ішінде сүтқоректілерге тиесілі 327 дана жануар сүйектің 211 данасы нақты түрге (таксон) ажыратылды (64,5%) (кесте 1-2). Үй жануарларына тиесілі остеологиялық материалдардан (65,7%), құлан/есек, құс, түлкі және түлкі/қарсақ сүйектері анықталды. Материалдарды сипаттау палеозоология ғылымындағы қалыптасқан тәсілдерге сүйеніп жүргізілді. Жануар түрлері, қаңқа элементтері, жас ерекшеліктері, әрбір түрдің жеке элемент бөліктері, сүйектердің бөлшектену үдерісі анықталды. Сүйектер бөлшектену үдерісіне орай өз ішінде үшке топталады – бүтін, шартты түрде бүтін және фрагмент. Шартты түрде бүтін сүйектерге тоқпан жілік, сан жілік, кәрі жілік, сирақ сүйектерінің эпифиздері, бүтін диафиздері, жамбас, шынтақ сүйегінің буынмен жалғасатын ойыстары, омыртқалардың бүтін сақталған денесі мен буын өсінділері жатады. Фрагментті сүйектерге қатты майдаланған элементтер енгізілді. Төмендегі кестелерде «бүтін» сүйектерге бүтін және шартты түрде бүтін сүйектер бірге топталып қарастырылды [4, 41 б].

Жануар түрі	Сүйек/жануар саны	Сүйек саны (%)
Уақ мал – <i>Capra et Ovis</i>	45/4	21,3
Қой – <i>Ovis aries</i>	3/1	1,4
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	57/9	27,0
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	33/3	15,6
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	1/1	0,4
Жылқы немесе құлан – <i>Equus sp.</i>	1/1	0,4
Түлі немесе қарсақ – <i>Vulpes sp.</i>	13/2	6,1
Түлкі – <i>Vulpes vulpes</i>	58/1	27,4
Жиыны (экз.)	211/22	100,0
Сүтқоректілер (анықтауға келмейді)	Ірі жануар	48
	Ұсақ жануар	68
Құс – <i>Aves indet</i>	16	

Ал, тағы да бір **«Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері»** жобасы аясында Өрнек және Есік қорымдарындағы ерте темір дәуірінің ескерткіштері болып саналатын 2 элитарлық қорғанға далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қорған үйіндісі сумен қамтамасыз ететін каналдар жасау кезінде (1970-80 жылдары) басқа жақтан әкелінген топырақтармен жабылып қалған және қорған үстін түрлі өскіндер басып кеткен. Қорған үйіндісі сырт көзге болар-болмас көрініп жатты. Бұл қорымда бұдан бұрын да жұмыс жүргізу тәжірибесі болғандықтан үйінді тазаланғаннан кейін «қабір дағы» анықталып оның өзеннің шағыл тастарынан жасалғаны белгілі болды. Камера құрылымы сол заманға тән батысқа қаратып жасалған тік төртбұрышты классикалық үлгіде болып шықты. Қабір тоналған, сүйектердің бір бөлігі жоқ, тек төменгі бөлігі ғана қалған екен. Ешқандай археологиялық олжа табылмады.

Орталық қабірдің солтүстік жағындағы 5 метрдей жерден екінші жерлеу орны анықталды. Бұл бала қабірінің де құрылымы бірінші қабірге ұқсас болғанымен анағұрлым кіші көлемде болып шықты. Шамамен 6-7 жастағы бала сол заманға сай дәстүрмен шалқасынан жатқызылып, басы батысқа қаратылып жерленген екен. Бұл қабір тоналмағандықтан марқұмның өзімен бірге жерленген екі керамикалық тостаған мен қатты даттанған темір бұйым табылды.

Қазіргі уақытта зерттелген қорғанның дәуірін анағұрлым дәл анықтау мақсатында табылған бұйымдарды камералды зерттеу жұмыстары, жерлеу орнының конструктивтік ерекшеліктеріне талдау жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Сонымен қатар, Есік қорымының оң жағалаудағы бөлігіндегі №7 элитарлық қорғанға зерттеу жұмыстары басталды. Қорған қазіргі кезде «Есік» қорық-музейінің қорғау аумағында тұр. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу аталған объектіде болашақта қазылған алаңда ашық аспан астындағы музейлендірілген қорған жасау мақсатымен атқарылып жатыр.

Ескерткіштің қазіргі кездегі жағдайын зерттей келе Есік қорымын «Есік обалы қорымы» деп атау жөн болады деп ойлаймыз. Оған қоса жаңа зерттеулер қорымның аумағы бұрынғы айтылып жүрген аумағынан да үлкен екенін көрсетті. Ол Есік өзенінің сол жақ жағалауын ғана емес оң жағалауын да қамтитыны анықталды. Жағалауды бойлай орналасқан ескерткіш белдеуінің ұзындығы 3 шақырымнан 10 шақырымға дейін ұлғайды. Соған сай ені де 1,5 шақырымнан 3,5 шақырымға дейін өсті. Осылайша Есік обалы қорымының археологиялық ландшафты Құлжа жолынан (солтүстік-батыс) басталып Есік қаласына (оңтүстік-шығыс) дейінгі аумақты алып жатыр. Обалы қорымның сақталып қалған объектілері бұрындары 50 шақты деп есептелсе қазіргі таңда үлкен, орташа және биіктігі 0,5 метр болатын кіші қорғандарды қоса алғанда 150-дей қорғанға жетті. Қорым төрт бөлікке бөлінсе бір бөлігіне Есік қаласының шаруашылық және тұрғын жайлары салынып кеткен. Қалған бөлігі де адамның шаруашылық істерінің нәтижесінде ішінара жойылып немесе

бұзылған. Ескерткіштің хронологиялық диапазоны да б.з. ХІ ғасырдан б.з.д. Х-ІХ ғғ. аралығына дейін өсті [5, 35 б].

Осы обалы қорымдағы зерттеу объектісі ретінде алынған №7 қорған қорық-музейден батысқа қарай 557 м., Есік-Бәйтерек-Алматы жолынан оңтүстікке қарай 271 м. жерде орналасқан. Қорған диаметрі – 56 м, биіктігі – 6 м. Үйінді ортасындағы шаң-топырақ басқан ұңғымасының диаметрі – 7 м, тереңдігі – 2 м. Қорған Есік қорымының басқа қорғандарының ішіндегі ірілерінің бірі. Қорған ұңғымасын өскін басып қалған. Қорғанның бірнеше жерінен үйіндіні қаптаған тастарды байқауға болады. Қазба жұмыстарынан бұрын қорғанның инструментальды жоспары алынып, зерттелетін объектінің аэрофотосы жасалды.

Қорған үңгіп кіру арқылы бірнеше рет тоналғандықтан үлкен деформацияға ұшыраған. Қорған ортасының шығыс және батыс қабырғасында ежелгі нобай сақталған. Қорған қиындысында 6x7 көлемдегі ұңғыманың жиектері анық көрінеді. Қабір шұңқырын қазған кезде түрлі тереңдікте ағаш бөлшектері кездесті.

Аталмыш жоба аясында Есік өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Қыземшек шатқалын қоса алғанда Есік микроөңірі маңындағы аумақтарға кең көлемдегі барлау-ізвестіру жұмыстары жүргізіліп, Есік өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Қыземшек шатқалындағы биік таулы аумақта орналасқан ерте темір дәуірінің ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары аяқталды. Есік микроөңірінің аумағындағы тарихи-мәдени процестерге зерттеу және сараптау жүргізу үшін келесі кезеңдерге арналған базалық материалдар жасалып, археологиялық барлау жұмыстары кезінде 30-дай ежелгі археологиялық ескерткіштер анықталды. Бұрындары белгісіз болған объектілер анықталып, кешіктірмей зерттелуге тиістілері белгіленіп олардың жалпы жағдайына баға берілді. Бұған дейін ғылыми ортаға белгісіз болып келген ерте темір дәуірінің ескерткіштерін барлау-ізвестіру зерттеулері аяқталып, негізгі бағыттар анықталып және зерттеу үшін анағұрлым өзекті объектілер белгіленді. Подгорный ауылынан Есік қаласына дейінгі ерте темір ғасырының ескерткіштері картаға түсірілді. Археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде өңір аумағындағы ерте темір ғасырының ежелгі тайпаларының орналасу ретінің толық картинасын алу мүмкін болды.

Ғарыштық және аэрофото түсірілім негізінде анықталған қорымдардың жоспары жасалынып, ескерткіштердің географиялық координаттары анықталды және белгіленді. Күнтізбелік жоспарға сәйкес ерте темір ғасыры ескерткіштерінің картасы жасалды. Зерттелетін ескерткіштердің жүйеленген деректерімен бірге барлау материалдарын талдау ЕТҒ дәуірінде аталған аудан аумағының даму сипаты туралы мәселені шешуге ықпал етеді. Есік өзенінің жоғарғы ағысындағы ерте темір ғасыры археологиялық ескерткіштерінің жалпы картасын жасау бойынша жұмыстар археологиялық ескерткіштерді қазіргі заманғы географиялық ескерткіштермен байланыстыра отырып Геоақпараттық жүйе-технологиялардың негізінде жүргізілді.

Жалпы алғанда Жетісу жері, оның ішінде Іле Алатауының солтүстік жағы әлі де болса ғылыми ортаға белгісіз немесе шағын ортаға ғана белгілі тарих және мәдениет ескерткіштеріне өте бай болып келеді. Оған қоса аталмыш өңір ежелден адамзаттың мекен етуіне қолайлы табиғи ортаға ие, суармалы және жайылымдық жерлерге бай, халықаралық қатынас жолдарының бойында жатқандықтан сан түрлі мәдениет өкілдерінің ізі қалған аумақ болғандықтан Қазақстан археологиясына, Қазақстан тарихнамасына қосатын үлесі әлі де мол деп білеміз. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының жүргізіп жатқан зерттеулері осынау тарихи-мәдени мұраларымызды зерттеудегі, зерттеп қана қоймай оны ғылыми, білім беру, туристік мақсатта пайдаланудағы алғашқы қадамдар деп санауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мухтарова Г.Р. «Есік» қорық-мұражайының алғашқы қадамдары // «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы: Альбом-отчет / бас редактор – Г.Р. Мухтарова [және басқалары]. – Алматы, 2015. – 5 б.

2. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.

3. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.

4. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.

5. Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Ғ.Қ. Омаров; орынд: Т.Ж. Тулегенов [және басқалары]. – Есік., 2021. – 159 б. – Инв. № BR08555232.

Абильмаликов К.К.

старший научный сотрудник

РГКП Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»
КК МКС РК

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА
ПОСЕЛЕНИИ БОТАЙ В 2021 ГОДУ

Түйін

Мақалада 2021 жылы Ботай қонысындағы Алтай археологиялық экспедициясының зерттеу нәтижелері қарастырылады. Археологиялық далалық зерттеулер Ботай қонысының шетінде жүргізілді. Зерттеу нысаны Жазғы кезеңде пайдаланылатын қасиетті мақсаттағы тұрғын үй құрылысы болды.

Аннотация

В статье рассматриваются результаты исследований Ботайской археологической экспедиции на поселении Ботай в 2021 году. Археологические полевые исследования проводились на периферии поселения Ботай. Объектом исследования являлась жилищная конструкция сакрального назначения и используемая в летний период.

На начальном этапе полевого сезона 2021 года были проведены научно-рекогносцировочные работы по выбору места закладки раскопа. Для археологического исследования был выбран участок правого высокого берега реки Иман-Бурлук, на периферии восточной зоны поселения Ботай, рядом с археологическим раскопом полевого сезона 2020 года.

На поселении Ботай насчитывается более 300 очертаний жилищных конструкций, которые по своему назначению могут делиться на мастерские, складские, жилые, сакральные жилищные конструкции. В 2019 году разведочные работы на восточной границе поселения показали палеозоологический материал, который дал возможность интерпретировать его как место традиционных захоронений у носителей Ботайской культуры. Обнаружение места традиционных массовых погребений ботайцев является одной из главных задач научных исследований на археологическом памятнике Ботай. Одной из задач также является быстрое изучение правого верхнего берега поселения из-за возможной угрозы обрушения берега и части поселения Ботай.

На данной территории была проведена фотофиксация и разметка раскопа (4x4 м) на чертежном плане общей площадью 148 кв.м. Координатная сетка раскопа разбита по линии север-юг и запад-восток. Маркировка квадратов: от линии А-І с востока на запад, от исходной линии, - латинские прописные буквы (А, В, С). Направление с севера на юг отмечается римскими цифрами (І, ІІ, ІІІ). Всего было разбито 9 квадратов с целью исследования межжилищного и жилищного пространства.

Затем было произведено вскрытие верхнего гумусно-пластового слоя раскопа с целью дальнейшего вскрытия основного культурного слоя, который начинается с уровня 15 см. Первые артефакты – изделия из камня, кремния,

яшмо-кварцита, начали проявляться уже на глубине 15-20 см. Вместе с ними были зафиксированы в виде скоплений и одиночных экземпляров палеозоологические материалы. Все квадраты были подготовлены для дальнейшего научного анализа стратиграфии и планиграфии объекта.

В процессе раскопок выбранный грунт тщательно просеивался специальным ситом на предмет выявления археологического материала. В итоге была зафиксирована коллекция артефактов из каменных предметов, фрагментов глиняной посуды и палеозоологического материала. Весь материал прошел камеральную обработку на археологической базе. Палеозоологический материал обнаруженный во время раскопок носит фрагментарный характер, большая часть остеологии расщеплена. Но при этом вокруг жилищной конструкции не было выявлено хозяйственных ям и ям для отходов куда сбрасывались ненужные отходные материалы производства и быта.

Планиграфическая и стратиграфическая ситуации раскопа отражают границы слабо выраженной жилищно-хозяйственной конструкции, или следы возможного захоронения. В квадрате А-III были найдены останки человеческого скелета. Обнаруженные остеологические материалы, относящиеся к человеку – осколок черепа, промежуточные фаланги пальцев, дают возможность трактовать данную конструкцию как сакральное жилище, где могли проводить ритуалы, разбрасывать кости животных после жертвоприношений. В целом остатки человеческой деятельности зафиксированы в 7 исследованных квадратах.

При вскрытии раскопа в квадратах С-II, В-I на глубине 15 см, были обнаружены уникальный обломок диска и кремневые изделия (отщепы с ретушью). Обломок диска находился в задернованном слое почвы, вытолкнутый геохимическими процессами наружу. В квадрате А-III обнаружены отщепы с ретушью, остеологический материал, относящийся к останкам ботайской лошади.

В слое 20-30 см были обнаружены орудия, заготовки и отходы в виде отщепов из яшмо-кварцита. В квадрате А-III, в его северо-восточной части, обнаружены скребок, обломок яшмо-кварцита. В квадрате В-III обнаружены два боласа из песчаника, являющиеся составной частью метательного орудия и оружия. Также на этой же глубине был найден обломок каменного утюжка. В квадрате А-III обнаружен фрагмент каменного орнаментированного диска, в стиле шагающей гребенки.

В слое 20-30 см в квадрате В-II были обнаружены сколы, обломок нуклеуса, обломок с бифасиальной заготовки, лоцило из яшмо-кварцита. Также на глубине 30-40 см обнаружено 7 костяных проколов, выполненных из грифельных костей ботайской лошади.

В квадрате С-II найдены отщепы с ретушью, обломок бифаса, проксимальная пластина. Наибольшее количество артефактов было обнаружено на глубине 30-40 см. в квадратах А-I-II, В-I-II, С-I. Наконечник дротика в квадрате В-II был обнаружен в восточной части квадрата.

Планиграфия и описание вскрытия раскопа

В ходе археологических исследований данного участка (9 квадратов 4x4 м) поселения Ботай, была выявлена особенность: планиграфия раскопа показывает хорошо задернованную жилищную впадину. При дальнейшем вскрытии раскопа на глубине 50–70 см были обнаружены границы жилищной конструкции, которая представляла собой вытянутую овальную форму. Аналогичный тип конструкции был зафиксирован профессором археологии В.Ф. Зайбертом в раскопе №VI 1981 года поселения Ботай. Данный тип жилища представляет один из спектров ботайского домостроительства в ходе хозяйственной и бытовой деятельности на протяжении годового календарного цикла.

Границы жилищной впадины занимают квадраты А-I-III, В-I-II, С-I-III. В квадрате А-I жилищная впадина занимает восточную часть квадрата, на глубине 50 см. прослеживаются внешние границы жилищной конструкции, которые являются развалившимися стенками жилища. На глубине 70 см. четко прослеживается внутренняя граница конструкции, занимающая 1/3 пространства квадрата. Северная внутренняя граница жилищной конструкции уходит в восточную бровку. На глубине 70-80 см. прослеживается глиняная замазка стен конструкции.

В квадрате В-I жилищная впадина занимает площадь практически всего квадрата, в северной части квадрата фиксируется северная внутренняя граница жилищной впадины на глубине 70 см. В квадрате не было зафиксировано очажных зон, что выдвигает версию о летнем характере жилища. В квадрате были обнаружены мелкие отщепы и скребки из яшмокварцита. Не большое количество отщепов отходного производства и скребков может интерпретироваться как сакральный характер жилища, используемого в летнее время в качестве места для погребальных обрядов. И версия о возможном сбрасывании усопших в реку может быть подтверждена.

В квадрате С-I фиксируется восточная внешняя граница жилищной впадины, занимающая 2/3 квадрата на глубине 50 см. На глубине 70 см. фиксируется внутренняя граница жилищной конструкции, северная часть которой уходит в западную бровку. В квадрате С-I в северо-восточной части квадрата вне границ жилищной впадины был обнаружен летний очаг. В районе очажной зоны ближе к северной бровке обнаружено 36 фрагментов керамической посуды, рядом также были обнаружены расщепленные остатки костей лошади. Фрагменты керамики представлены частями разных сосудов с ямочно-гребенчатым и гребенчатым геометрическим стилями.

В квадрате А-II частично прослеживается юго-западная внешняя граница жилищной впадины на глубине 50 см. Внутренняя граница уходит в восточную бровку на глубине 70 см. Также в юго-восточной части квадрата видно коридорообразное углубление шириной 40 см. Предположительно такой

коридорчик мог использоваться в качестве стока-канализации, который уходил к обрыву реки. В этом же квадрате был обнаружен фрагмент человеческого черепа и фаланги пальца – 2 промежуточных фаланги и 1 пястная кость кисти. В данном квадрате также было обнаружено несколько боласов – метательных снарядов, возле внешней границы жилищной конструкции.

В квадрате В-II при вскрытии на глубине 40-50 см был обнаружен вход в жилище организованный с южной стороны. Рядом со входом были обнаружены костные останки нижней челюсти и конечности собаки. Большая часть квадрата относится к жилищному пространству, в котором также не были обнаружены следы очажной зоны. В культурном слое были найдены отщепы, сколы, несколько макроформ, обломки яшмокварцита и конкреции. Южная внутренняя граница жилищной конструкции не доходит до южной бровки.

В квадрате С-II внутренняя граница жилищной впадины занимает только северо-западную часть, уходя в квадрат В-II. Граница конструкции прослеживается на глубине 50 см. совпадая с внутренней границей впадины. Вне стен жилищной конструкции были обнаружены скребки разных типов.

Квадраты В-III, С-III относятся к межжилищному пространству, в которых не прослеживаются хозяйственные ямы, характерные для ботайских типов жилищ, расположенных в центре поселения. На этих квадратах были обнаружены разбросанные палеозоологические материалы. Разбросанность костей дает интерпретацию о том, что в данной жилищной конструкции или рядом проводились ритуальные обряды сакрального значения. Внутри жилищной конструкции не было обнаружено очаговых зон, которые показали бы зимний характер использования конструкции.

Анализируя планиграфическую ситуацию можно сделать вывод что, стены жилищной конструкции были обвалены строго на север. Фундамент жилищной конструкции закладывался не глубоко, на уровне 70-80 см. Сравнивая жилищные конструкции центральной части поселения, уровень залегания фундамента основы жилища закладывалась на уровне 100 см. Этот факт связан с высокой береговой линией восточной границы поселения Ботай. При нивелировке планиграфической ситуации высота места раскопа выше на 74 см. в сравнении от центральной части поселения Ботай. Высокая часть берега также отразилась и на высокогумусированном слое почвы достигающем 50 см.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – Москва: Наука, 1984. – 56 с.
2. Зайберт В.Ф., Орландо Л., Оутрам А. Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. – 2016. – 251 с.
3. Грязнов М. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – Москва-Ленинград, 1966. – 288 с.

4. Еськова Д.К. Технология расщепления камня на стоянках Восточного граветта Русской равнины / диссертация. – Москва, 2015. – 293 с.
5. Зайберт В.Ф. Ботайская культура // Степная цивилизация восточной Евразии. Древние эпохи. Том 1. – Астана, 2003. – С. 39-60.
6. Зайберт В.Ф., Кисленко А.М. Охранные работы на поселении Ботай // Отчет «Полевые исследования СКАЭ в 1980 г.» – Петропавловск, 1981.
7. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. – Кокшетау, 2007. – С. 10-20.
8. Заславский М.А. Изготовление чучел, муляжей и моделей животных. Общая таксидермия Ленинграду: – Наука, 1968. – 350 с.
9. Зданович Г.Б., Зайберт В.Ф. Основные закономерности становления хозяйства производящего типа в Урало-Казахстанских степях. – Свердловск, 1989. – 32 с.
10. История Урала с древнейших времен до 1891 г. – М., Наука. – 87 с.
11. Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая / Кустанайский государственный университет имени А. Байтурсынова. – Кустанай, 1997. – 183 с.
12. Массон В.М. Поселение и жилища // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. // – Москва-Ленинград, 1966. – С. 135-138.
13. Мусебли Н.А. Использование собак и культ собаки в древнем Азербайджане // По материалам журнала Археология и Этнография Азербайджана интернет. портал История Азербайджана.
14. Пестис, В.К., Ракицкий, Д.Т., Горчаков, В.Ю. Коневодство: учебное пособие / В.К. Пестис, Д.Т. Ракицкий, В.Ю. Горчаков. – Минск: ИВЦ Минфина, 2018. – 292 с.
15. Плешаков А.А. Характеристика каменного орудия поселения Ботай//Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1985. – 28 с.
16. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – 127 с.
17. Разумов С.Н. Собака в культовой практике население Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке // Журнал Археологические вести Вып. №24. – 2018. – С. 50-62.
18. Рогинский Я.Я. Изучение палеолитического искусства и антропологии. // Вопросы антропологии. вып. 21. – 1965. – 114 с.
19. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 211 с.
20. Ситникова Е.В. История реставрации в иллюстрациях учебное пособие. – Томск: Издательство Томского архитектурного строительный университет, 2016. – 192 с.
21. Скочина С.Н. Каменная и костяная индустрия в эпоху неолита Лесостепного Приишимья/ диссертация. – Тюмень, 2017. – 321 с.
22. Соколова З.П. Культ животных в религиях. – Москва: «Наука», 1972.

23. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М, 1962. – С. 30-45.
24. Толстов С.П. По следам древних хорезмских цивилизаций. – М, 1948. – С. 60-62.
25. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. – М., Наука, 1980. – 119 с.

Ибадильдаева Мадина Мананбайқызы
«Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-музейінің тарихшысы
«Әлеуметтік – мәдени қызмет көрсету» мамандығы бойынша ғылым магистрі

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТАҒДЫРЫ

Түйін

Ежелгі Тараз қаласы Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі әкімшілік орталығы болып табылған. Оның өсуі мен өркендеуі әйгілі сауда жолының тарихымен тығыз байланысты. Ежелгі Тараз Еуразия тарихында ең маңызды халықаралық сауда, қолөнер, ғылым және мәдениет орталықтарының бірі ретінде баға жетпес рөл атқарды. Тараз қаласы туралы алғашқы ақпарат қытай дерек көздері бойынша біздің ғасырға дейінгі I ғасырды қамтиды және Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің бірі болған Қаңлы бірлестігінің саяси тарихымен байланысты.

Аннотация

Древний город Тараз являлся крупным административным центром вдоль Великого Шелкового пути. Его рост и процветание тесно связаны с историей знаменитого торгового пути. Древний Тараз сыграл неоценимую роль в истории Евразии как один из важнейших центров международной торговли, ремесел, науки и культуры. Первая информация о городе Тараз, по китайским источникам, охватывает I век до н. э. и связана с политической историей объединения Канлы, ставшего одним из первых государств на территории Казахстана.

Тараз Қазақстанда ғана емес, Орта Азиядағы ең көне қалалардың бірі. Белгілі тарихшы Л.Н.Гумилевтің айтуынша, Тараздың алғашқы аты Талас болған. Қытай деректерінде қаланың негізін б.з.д I-ғасырда ғұн билеушісі Чжан Чжин (Чжи чжи) қалап, атын То-ло-со деп атаған. Қала 630 жылға дейін То-ло-со, одан кейін Талас, 893 жылы Тараз деп аталған. Кейбір зерттеулерге қарағанда қаланы алғаш салушылар Парфия шеберлері, Рим легионерлері және жергілікті халық болған.

Тараз қаласының атауы хақында көптеген парсы тілінде жазылған деректерде «Тараз», «Талас» не «Банки», яки «Йанги» немесе «Йанки» болып айтылады. Оның мән-жайын анықтау үшін ең әуелі Махмұд Қашқаридың түрік сөздігіне жүгінсек: «Талас», «Тараз» дей келе, Талас екеу болған. Бірі - «Ұлуғ Талас» (Ұлы Талас), екіншісі - мұсылмандар шекарасында орналасқан «Кәми Талас» деп аталады.

Ал, Тараз өңірінің ежелгі тарихы ерте палеолит дәуірінен басталады. Мұнда ежелгі адамдардың қоныстануына анағұрлым қолайлы орындар – Қаратау таулары болды. Бұл жердегі Арыстанды өзені бойынан табылған тас еңбек құралдары ежелгі адамдардың аң аулауына және терімшілікпен айналысқанын көрсетеді. Келесі дәуірде тарих сахынасына келген ұлы ғұндар тұсында Тараз қаласының іргесі қаланды.

Белгілі қазақ ғалымы, академик Ә.Х. Марғұлан археологиялық қазба деректеріне сүйене отырып Тараз б.з.б. III-II ғасырларда іргесі қаланған деген қорытынды жасайды. Ал, академик В.В.Бартольд ұзақ зерттеулер нәтижесінде ескі қаланың орны қазіргі орталық базар орналасқан алаң деп көрсетті. Археологтар зерттеулер жүргізіп, Тараз қаласы I- ғасырдың бас кезінен бастап салына бастаған деген қорытындыға келген. Б.з.б I ғасырдан бастап Талас өзені бойын қаңлы тайпалары мекендей бастады. VI ғасырдан бастап осы өңірді түркі тілдес ұлттар қалыптаса бастады. Зерттеушілердің айтуынша, Тараз сонымен қатар, Орта Азияның басқа қалаларындағы негізгі тұрғындары түркілер болды. Түркілермен қатар соғдылар, арабтар, парсылар, сириялықтарда көп болды. VIII ғасырдан бастап Батыс Түрік қағанаты құрамындағы тайпалар арасында өзара соғыс басталды. Нәтижесінде, Іле өзеніне ығысқан. Бұл кезде Тараз аса ірі әрі бай қала болатын. Осы кезден бастап тәжіктер Талас қаласын Тараз деп атай бастады.

Ежелгі Тараз қаласы Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі әкімшілік орталығы болып табылған. Оның өсуі мен өркендеуі әйгілі сауда жолының тарихымен тығыз байланысты. Ежелгі Тараз Еуразия тарихында ең маңызды халықаралық сауда, қолөнер, ғылым және мәдениет орталықтарының бірі ретінде баға жетпес рөл атқарды. Тараз қаласы туралы алғашқы ақпарат қытай дерек көздері бойынша біздің ғасырға дейінгі I ғасырды қамтиды және Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің бірі болған Қаңлы бірлестігінің саяси тарихымен байланысты. Тараз туралы ортағасырлық көптеген географтар, тарихшылар мен саяхатшылар жазды. Ол түргештердің, қарлұқтардың және қарахандардың кезінде ірі әкімшілік орталығы және олардың астанасы болған. Қала Ұлы Жібек

жолы бойында орталықтардың бірі болып, оның өсуі мен өркендеуі, бай сауда және мәдени дәстүрлері әйгілі сауда жолымен тығыз байланысты. Тараз өзіне тек саудагерлерді тартып қоймай, мұнда әртүрлі ұлттар мен өркениеттердің рухани мәдениеті де қарқынды дамыды.

Жібек жолы бойындағы тауар-ақша айналымы белді демеуші болды. Ел мен жердің бел ортасында көшпенділік пен жаугершілік, сауда-саттық пен егіншілік, қол өнері мен құрылыс-сәулет өнері, байланыс пен басқару, діни рәсім мен көршілерді сыйлау салттары қалтқысыз сақталды. Қолайлы осы өңір мен дәуірде түрлі өркениет негізі зор нәр алды, құрал-саймандар жасалды, адамдардың іс-әрекет өлшемі мен аумағы шаруашылықта, мәдениетте, саясатта астасып жатты. Ел мен ел, құрлық пен құрлық жақындасар жаһаннамалық кезеңде Тараз қамал мен қорғаныс, дінгек пен демеулік қызметті тең ұстаған ордаға, ортаға айналды. Осы уақыттан бастап оның атағы кең жайыла бастайды.

Макдиси, Хғ. географы, былай деп жазған: «Тараз бау-бақшалы, қалың елді, оры, төрт қақпасы және қонысталған рабады бар үлкен бекітілген қала. Медина қақпасының түбінде үлкен өзен аққан, оның арғы жағында қаланың бір бөлігі жатыр, үстінде өткелі бар. Алқалы мешіті базарлардың арасында». Қазіргі кезде Тараз қалдықтарының үстіне басқа үйлер салынып, оның бұрынғы көрінісін тек ХІХғ. 30-жылдарының басындағы мағлұматтар бойынша елестуге болады. Ол жерде бір кездерде көптеген бөлек-бөлек төбешіктерт-ҮІ-ХІІ ғғ. Жеке қоныс айналары мен ғимарат – сарайларының қалдықтары жатқан. Мысалы, ХІХ ғ. аяқ шенінде жасалған схемалардың біреуінде көне қаланың жалпы территориясында 48 төбешік белгіленген (Ф.Назаров Записки о некоторых народах и землях средней части Азии М.1968. с.33).

ҮІ-ҮІІІ ғғ. Қабаттары назар аударарлық, олар барлық стратиграфиялық қазбалардан табылған. Олардың қалыңдығы 1,5-2,5м.

Қабаттан алынған керамика әртүрлілігімен және өзгеше сәнділігімен ерекшеленеді. Едендері күйдірілген кірпіштен жасалған ғимарат қалдықтары (кірпіштің өлшемдері – 0,22x0,22x0,05м), жұмыр тас төсеніштердің қолданылуы құрылыс техникасының өзгергендігін көрсетеді.

Керамиканың екі түрлі тобы табылған: глазурь жалатпаған және глазурь жалатқан. Жалатпағанының ішінде көбінесе қызылжылтыр сапытаяқтар кездеседі. Ал екінші тобында-ақ, мөлдір, жасыл және қоңыр глазурь жалатқан ыдыс. Оюлары өсімдік әуендерінде жасалған өрнектерден құралған.

Тараз моншасы Каср-ал Хайр ал-Гарбидағы таяу шығыс моншасын еске түсіреді. Зерттеушілердің пікірі бойынша, моншалар Орта Азия қалаларында VIII ғ. пайда болған, олар Жерорта теңізі алқабынан шығып, Таяу және Орта Шығыс арқылы Орта Азияға жеткенге ұқсайды.

Монша салынатын кезеңге қазбалау кезінде табылған қала жабдықтарының қалдықтары да жатады. Ең алдымен ол – қаланың сутартқыш жебелері. Ол 12,8м ұзындықта байқалған. Оның құрылыс техникасы зерттеліп, қалпына келтірілді.

Қала территориясындағы қазбалаулармен үй – жайлар және қорғаныс қабырғасын ішінен бір-біріне жапсыра салу принципіне негізделген құрылыс-салымдар ашылған. Олардың сипаттамасы мынандай: «Бірінші бөлме жобасында квадрат тәріздес, өлшемдері 4х3,4м. Солтүстік – шығыс қабырғасы қорғаныс қабырға болып келген. Бөлменің оңтүстік – шығыс қабырғасының ортасына тіркеп биіктігі 0,4м пеш салынған. Оның өлшемдері 0,25 тереңдігі – 0,36. Іші толы ақшыл – қызғылт күл, жағатын ауызы солтүстік жағында. Ошақтың алдында өлшемдері 1х0,9 тікбұрыш формалы, еденнен 8см. тереңделген жазықтық орналасқан. Бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасында, ошақтан оңға қарай, еден деңгейінен 2 қуыс жасалып шығарылған. Олардың биіктігі 20см, ені 15см, тереңдігі 15см. Бөлменің едені тегіс емес, еденнің бетін күйіп кеткен қамыс пен ағаштың қалыңдығы 3см қабаты басып қалған.

Керамикалық материал Төрткөл қонысының өмір сүрген кезеңінің XI ғ. басы - XIII ғ. екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Басқа табыстардың ішінде темірден және мыстан жасалған шамалы ұсақ-түйек заттарды атап кету керек: темір тоғалар, шегелер, тұтқалар, садақ ұштары. Мыстан жасалған кішкене құмған аса назар аударарлық. Біржақты формада құйылған, бедерлі, білігінен қысқан жарты сауыт тәріздес алқа. Мұндай алқалар Пенжикентқазбаларында табылған VIII ғ. - мен даталанған материалдардан белгілі.

Барыстың басы бедерлендіріп салынған кашин ыдыстың қалдығы, сондай-ақ кашиннен жасалған, анық шет елдік, тамаша тостаған табылған. Оның беті мөлдір глазурьмен жағылған және өсімдік әуендері мен геометриялық формалар сипатындағы көркемсуреттермен әшекейленген.

Төрткөлдің стандартты секциялардан құралған салыну жобасы, керуен жолы трассасында орналасуы, шет елдік заттардың табылуы оны Тараздың тура жанында орналасқан керуен-сарайдың қалдығы деп санауға мүмкіндік береді.

Тараз керуен жолдарының түйіскен жері және Талас аңғарының негізгі қаласы болған. Испиджабтан Таразға жүретін жібек жолы Шараб, Будухкет, Тамтадж, Абарджадж және Джувикат арқылы өткен. Соңғысы Тараздан батысқа қарай 2 фарсах кейін орналасқан. Джувикаттың орналасқан жері дәл тауып көрсетілген: ол-ежелгі Тараз қалдықтарынан 17 шақырым шығыстау орналасқан Бектөбе атты көне қала, яғни екі қала аралығы деректерде аталған екі фарсахқа тең болып отыр (Лаврентьев В. Әулиеата қаласының шеңберінде жатқан төбелердің қысқаша тізімі. Ташкент, 1900. 39-45бб.).

Ол үлкен Бурылтай жотасының оңтүстік баурайында орналасқан. Қаланың Орталық бөлігі жобасында өлшемдері 100х120м., биіктігі 5-7м. болып келген тікбұрыш төбе. Оның жалауында бұрыштары мен периметрі бойында мұнаралары бар қабырға іздері байқалады. Оның солтүстік-батыс бұрышында жобасында сопақ төбе ұсқынды, үсті жазық ішкі қамал қалдығы орналасқан. Оның түп кенересінің өлшемдері 30х20 м., ал үстіндегі жазық алаңның өлшемдері – 20х15м.

Орталық қауырықтарға ұзын қабырғамен қоршалған ауыл шаруашылық аймақ жанасады. Көне қала VI-XII ғасырлармен даталанған, бұл Джувикат қаласының өмір сүрген кезеңіне сәйкес келеді және Бектөбе-Джувикат тепе-теңдігін дәлелдейді.

Алқаптың ірі қалаларының бірі Атлах болған. Ал Максиди оны былай деп сипаттаған: «Атлах-үлкен қала, ауданы жағынан негізгі қалаға жақын, айналасы қабырғамен қоршалған. Үлкен бөлігі бау-бақша, ал рустагінде көбінесе жүзім егісі. Алқалы мешіт мединеде, ал сауда орталығы рабадтың ішінде». Қаланың Тараздан мұндай қашықтығы Қашқарлық Махмұдтың мәліметтерін анықталады.

Атлах Тараздан 12 шақырым оңтүстіктеу жерде орналасқан Жуан-төбе атты ескі қала қалдығымен тепе-теңдестірілген. Соңғы жылдардың археологиялық зерттеулері бұл пікірге дәлел болатын жаңа материалдар берді. Жуан-төбе Талас алқабының ең ірі қала қалдықтарының бірі деп табылған. Ол VI-XII ғғ. даталанады.

Жалпақ-төбе ескі қала қалдығы жобасында түп-кенересінің өлшемдері 90-95м және биіктігі 3-4м, тік бұрыш болып келген төбе. Шығыс бөлігінде биіктігі 4,5м дейін және диаметрі 30м төбешік түрінде сақталған ішкі қамал орналасқан. Төбе айналасында тереңдігі 0,5м-ге дейін, ені 10м-ге дейін ордың іздері әлі күнге дейін байқалады. Қаланың үлкен қақпасы оңтүстік қабырғаның ортасында орналасқан және екі жағынан екі дөңгелек формалы мұнарамен бекітілген. Қазіргі кезде қалаға кіретін жердің орны сай тәріздес. 1986 жылғы зерттеулер кезінде орталық қауырықтардан 1-1,5 шақырым жерде қабырға табылған.

Қала территориясындағы қазбалау жұмыстары кезінде VI-IX ғғ. деңгейіндегі үй-жай құрылысының ерекшеліктері анықталған. Ол тұтас құрылыс болған, барлық үй, қора-жай, бөлмелер бір-біріне жалғастырыла салынған. Тұрғын бөлмелерде ашық типті ошақтар мен софылар болған. Софылар қабырғалар бойында орналасқан.

Жалпақ-төбедегі құрылыс комплексін түргеш тиындары VII-IX ғасырлармен даталайды.

Көне қаланың жоғарғы құрылыс қабаты, жалатпа керамиканың сынақтарына қарағанда, X-XII ғғ. жатады.

Қазбалаулар қаланың бекініс құрылымы сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Қабырғалары 4 м-ге дейінгі биіктікте сақталған. Олардың түп ені 5м, жоғары қарай жіңішкеленген. Қабырғалардың ең астыңғы қабатында өлшемдері 80x80x60см пахстан жасалған блоктар қойылған, олардың үстіне өлшемдері 35x25x10см шикі кірпіш қаланған. Қабырғалар бұрыштарында дөңгелек мұнаралар орналасқан. Солтүстік қабырғасының бермасы болған – ені 4м, шығыңқы жері (Каллаур В.Әулие атадан батысқа қарай Шымкент уезінің шекарасына жүрген ескі Керуен жолындағы Әулие-ата уезінің ежелгі қоныстары. ПТКЛІА IV том, 1899, 53б.).

Тараздан солтүстікке қарай жүретін жолдың ең ыңғайлысы Талас жағалауларымен өткен. Сондықтан Кевакиб жерін, екі қаласымен бірге, Талас аңғарынан іздеу орынды. Тараздан солтүстікке қарай тұрған Орта ғасырлық көне қалалардың ішіндегі ең ірілері Тоймакент пен Оххум.

Тараз бен көне қала қалдықтарының арасындағы қашықтық 50-55 шақырым, ал бұл деректерге сәйкес келеді.

Таразға жақынырақ тұрған Адахкент қаласын Тоймакентпен, ал дех Нуджикесті – Оххум қаласымен, тепе-теңдестіру керек. Бірақ жаңа археологиялық материалдарға негізделген басқа да пікір бар. Адахкент пен Дех Нуджикестің қоныстанылған жері Жамбылдан 30 шақырым солтүстік-шығысқа қарай орналасқан Асса аңғарындағы Қаракемір көне қала қалдығының орнында болуы мүмкін. Аэрофотосуреттер мен көз көрерлік зерттеулердің нәтижелерін үйлестіре талдау Қаракемір-1 және Қаракемір-2 қалдықтарының айналасында бүкіл ауылшаруашылық аймақты қоршап тұрған ұзын қабырға бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Сонда бүкіл бұл ерекше Кевакиб жерімен тепе-теңестірілуіне болады, ал сонда қалалар сол жердегі екі қала қалдықтарына сәйкес келеді.

Жібек жолы трассасында шығыс бағыттағы келесі қала ретінде деректер Төменгі Барсханды атайды. Ибн Хордадбех пен Құдаманың жол бағдарламалары бойынша Төменгі Барсхан Тараздан 3 фарсах жерде орналасқан. Ол туралы былай делінген: «Барсхан – Тараздан шығысқа қарай екі адам дауыс қашықтықтағы қала, оның айналасында қабырға, ол қирап та қалыпты. Алқалы мешіт базарлардың ішінде».

Төменгі Барсхан Талас теміржол станциясы жанындағы Тараз қаусырықтарынан 15 шақырым қашықтықта орналасқан Төрткөл-төбе атты ескі қала қалдығымен тепе-теңдестіріледі. Қала топографиясында ішкі қамал мен шахристан ажыратылады. Көне қаланың жобасындағы түрі екі қабатты, жақтарымен жердің бөлімдеріне бет қойған тік бұрыш төбе. Төбенің түп кенересінің өлшемдері 140x140 м., биіктігі 4-5 м. Солтүстік-батыс бұрышында ішкі қамал орналасқан. Оның орнындағы төбенің биіктігі 10 м., өлшемдері 30x30 м. Шахристан барлық жағынан бұрыштары мен периметрі бойында мұнаралардан қалған төбешіктері бар шөккен дуалмен қоршалған. Ішкі қамалмен ұласып жатқан ең биік қабырғасы солтүстік жақта-8 м. Шахристан территориясына кіретін жерлері екеу, орнында шығыс пен батыс жақтарында байқалады. Кіретін жерлері екі жағынан мұнаралармен мықталған. Қала қақпалары тұрған жақтарына екі алаң жанасқан – шығыс жағында, өлшемдері 70x70 м. Және батыс жағында, өлшемдері 100x100 м. Бұл рабад қалдықтары. Алаңдарынан территориясында ойдым жерлердің ізі байқалады – хауздардың қалдықтары.

Қаладан шығыстау жерде бөлек-бөлек төбешік болып қалған құрылыс іздері байқалады. Бұл қаланың ауыл шаруашылық аймағына кіретін жеке қоныс қалдықтары. Үлкен масштабты кварталдың аэрофотосуреттерінің мәнін ашып талдау бізге орталық қаусырықтардың айналасынан олардан 1,5-2 км.

Қашықтықтағы территорияны қоршап тұрған ұзын қабырғаның қалдықтарын табуға мүмкіндік береді.

Ішкі қамалда жасалған қазбалардың нәтижесінде жобасында тікбұрыш және шаршы болып келген бөлмелер тобы ашылды. Едендеріндегі жер-ошақтар мен олардың жанындағы тас төселген орындар тазартылды. Бөлмелердің бірінде күлгін қырдан жасалған өлшемдері 2,5х3,7 м. кішкене алаң болған. Оның жанында жерге қазып орнатылған биіктігі 1м., тұлғасының диаметрі 70 см., хум табылған. Бұл құрылыс шарап жасайтын жердің қалдықтары болып шықты.

Ішкі қамалдың жоғарғы құрылыс қабаты Х-ХІІ ғасырлармен даталанған. Шахристанда жасалған қазбалар ошақтары мен тандырлары бар бірнеше үй-жай қора-қопсы құрылыстарды ашқан. Олар VIII-IX ғасырлармен даталанады.

Пахса қабаттарынан таспа техникасымен жасалған бекініс қабырғасының бір бөлігін тазалай алдық. Қабырғаның түп қалыңдығы 5,5 м сақталған биіктігі 5 м. (Волин С.Л. Талас өзені аңғары мен оған жанама алқаптар туралы араб деректерінен мағлұматтар, 84б.).

Көне қаланың өзіндік тарихы, тағдыры бар. Қызық-қилы кезеңдерде өсіп-өркендеген даму жолдарының да шежіре-сырлары мол. Ең негізгісі, ірі сауда орны, әрі мәдени-рухани орталық болғаны.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ф.Назаров Записки о некоторых народах и землях средней части Азии М.1968. с.33.

2. Лаврентьев В. Әулиеата қаласының шеңберінде жатқан төбелердің қысқаша тізімі. Ташкент, 1900. 39-45 бб.

3. Каллаур В.Әулие атадан батысқа қарай Шымкент уезінің шекарасына жүрген ескі Керуен жолындағы Әулие-ата уезінің ежелгі қоныстары. ПТКЛА ІҮ том, 1899, 53 б.

4. Сенигова Т. Ортағасырлық Тараз. Алматы, 1972, 71-76 бб.

5. Волин С.Л. Талас өзені аңғары мен оған жанама алқаптар туралы араб деректерінен мағлұматтар, 84 б.

Укеев Жасулан Каримұлы
Ақмола облыстық тарихи-өлкетану
музейінің аға ғылыми қызметкері

БОТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ КРАСНЫЙ ЯР ҚОНЫСЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Түйін

Мақалада Рухани жаңғыру бағдарламасы аясында Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі өткізген 2021 жылғы Красный Яр қонысындағы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері келтірілген.

Аннотация

В статье представлены результаты археологических раскопок на поселении Красный Яр 2021 года, проводимые Акмолинским областным историко-краеведческим музеем в рамках программы Рухани Жанғыру.

Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейінің 2021 жылғы археологиялық маусымына сәйкес **15 маусым** мен **30 шілде** аралығында Көкшетау қаласы маңында орналасқан энеолит дәуіріне жататын Ботай мәдениетінің Красный Яр қонысына зерттеу жұмыстарын жүргізді. Археологиялық экспедицияны музей директоры Шакшаков Қуаныш Ғибадатұлының ұйымдастыруымен «Ақмола облыстық балалар мен жасөспірімдер туризмі, өлкетану, және экология орталығы» КММ-мен бірлесе отырып жүргізілді.

Археологиялық ескерткіш Красный Яр ауылынан солтүстігіне қарай 3 км жерде, Зеренді ауданының Красный Яр – Симферополь бағытындағы жолдың бойындағы темір жол өткелінен шығысына қарай орналасқан.

Тәулсіздіктің 30 жылдығына орай Ақмола облысындағы осы археологиялық қазба жұмыстары мен алдын ала қабылданған «Ботай мәдениетінің Красный Яр қонысына археологиялық зерттеу жұмыстары» атты жобаның да сәтті жүзеге асты деп айтсақ болады.

Бұл археологиялық маусымда «Рухани жаңғыру» бағдарламасына сәйкес Ақмола облысының Зеренді, Атбасар, Жақсы, Есіл аудандары мен Солтүстік Қазақстан облысының Чкалово ауылының жоғарғы сынып оқушылары, тарихшы мұғалімдері мен өлкетанушылары қатысты.

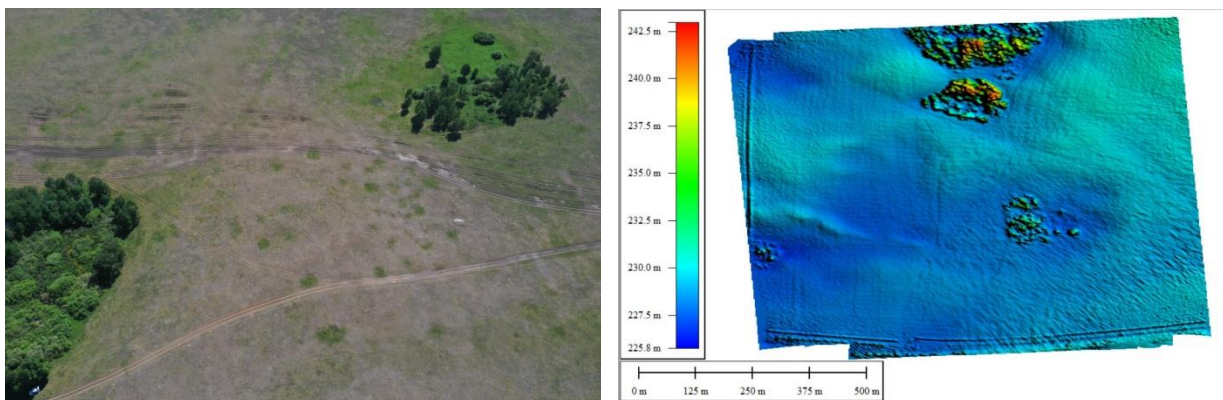

Қазба алаңы – 326 кв.м

Тарих ғылымдарының докторы, археология профессоры В.Ф. Зайберттің ғылыми жетекшілігімен 1980 жылдардан бері Солтүстік Қазақстан жерінде зерттеліп келе жатқан Ботай қонысынан басқа Ақмола облысында да бірнеше энеолит дәуірінің ескерткіштері кездеседі. Атап айтатын болсақ Бурабайдағы Көгілдір тоған I және II, Зеренді ауданындағы Васильковка IV қонысы. Ал осылардың ішіндегі бірі де, бірігей ескерткіштердің қатарына Көкшетау қаласы маңындағы Красный Яр қонысын жатқызуға болады, себебі бұл қоныста 50 ден астам тұрғын үйлердің орындары бар. Қоныстың жалпы аумағы 10 гектардай жерді алып жатыр, әлі де болсын қоныс орны үлкен болуы мүмкін, себебі бұл жерлер толықтай зерттелмеген тың ескерткіш орны болып табылады. Тек 2000 жылы бірлескен Қазақстан-Американ ғалымдары ғана зерттеген болатын, Археолог-физик Дэвид Макидің 2-3 гектарға ғана жүргізілген геомагниттік сканерлеу жұмыстары барысында ғана қызіргі анықталған тұрғын үйлердің 50 ге жуығын анықтап берді. Болашақта зерттеу аумағын ұлғайтып барлау және шурфтық қазба жұмыстары жүргізілсе қоныс орны үлкен болып шығуы мүмкін. Сол зерттеулерден бері толықтай зерттелмеген қоныс орнын Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейі қолға алып отыр.

Ескерткішті зерттемес бұрын бірнеше жұмыстар атқарылды, олардың қатарында – Красный Яр қонысының географиялық орналасқан координаттарын анықтау, ескерткіш орнының жалпы көрінісі, ғарыштық тұрғыдағы аса сапалы фотосуреттерін жасау, автоматтандырылған аэрофото арқылы жалпы жоспарын құру, ортофотожоспар, ескерткіш рельефінің цифрлық моделі мен картасын құру, қоныс орнының 3D моделін жасау,

географиялық топографиялық картасын құру арқылы оған байланыстар жасау сияқты жұмыстар жүргізілді.

Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу үшін екі үйдің орны алынды, қазба алаңын квадраттарға бөлу жұмыстары жүргізілді, жалпы көлемі **326 кв.м** құрады.

Қазба жұмыстары барысында Ботай мәдениетіне тиесілі 50 ден астам жәдігерлер табылды. Олардың ішінде көптеген **қыш ыдыстардың сынықтары** мен үй жануарлары **сүйектерінің қалдықтары**, тастан жасалған **найза мен жебенің ұштары**, түрлі кертіктері бар **сүйектен жасалған бұйымдар**, **өңдеуші тас соққыштар**, ортасы бұрғыланған **тас дискілердің фрагменттері**, **өрнектелген жылқының бақайшақтары**, **тас қырғыштар**, **жаңқалар**, **салмақты балталардың бөліктері**, **сүйек инелер** мен **екі жақты біздер** табылды.

Красный Яр қонысына қазба жұмыстарын жүргізген кезде Ботай қонысындағыдай тұрғын үйлердің бір-бірімен тығыз жалғасып жатқандығын көре аламыз. Тұрғын үйлердің ішкі құрылысына қарағанда ортасында ошақ орны бар болғандығын, қабырға маңында ұсақ шаруашылық шұңқырлардың болғандығын байқаймыз. Табылған жәдігерлер айтып тұрғандай өндірістік тұрғыдан алып қарағанда қонысты мекендеген ежелгі адамдар тастан, ағаштан,

аңдардың сүйектерімен терілерді өңдеп, киім тігіп, қыш ыдыстарды дайындағандығы шаруашылықтың әр саласынан хабар береді.

Красный Яр қонысындағы тұрғын үйлердің ең бір қызығы үй сыртында сыртқы қоршаулардың болғандығын көреміз. Сыртқы қабырғалары да саз балшық пен жылқы малының сүйектерімен тұрғызылған. Қоныс орнында солтүтіктен үздіксіз жел соғып тұратындықтан қалқан, қорған, пана ретінде тұрғызылған болса керек.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей тұрғын үйлердің ортасындағы ошақ орындарының диаметрі 50-60 см құрайды, сонымен қоса кейбір қабырғаларында күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды қоятын ойықтардың болғандығын көре аламыз. Үйлердің орындары нақты бір геометриялық шеңбер түрінде салынбаған, кейбіреулері сопақша тәріздес болып келгендігін байқаймыз.

Шаруашылық шұңқырларын қазу барысында көптеген жылқы малының сүйектері табылды, ботайлықтардың алғаш рет жылқы малын қолға үйреткені ғылыми зерттеулерден белгілі. Алайда қазба алаңынан ірі қара малына жататын мүйіз қалдықтары мен топай-асықтың шығуы Красный Яр қонысын мекендеген тұрғындардың қолға жабайы сиыр малын (бизон, тур) да үйреткендігін де байқаймыз.

Жалпы Ботай қонысын зерттеу барысындағы орасан зор остеологиялық материалдардың басым көпшілігі жылқы сүйектері екені белгілі. Сондай ақ зубрдың, турдың, бұлынның, еліктің, аюдың, иттің, суырдың, қабанның, құстардың да кездесуімен қоса Красный Яр қонысында да ірі қара мал сүйектерің бірен-саран кездесуі бұл қонысты мекендеген адамдардың тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылықтары нақты ботай қонысымен сәйкес келетіндігі мен бір тарихи кезеңде өмір сүргендігін көреміз.

Ал табылған жәдігерлер ішіндегі тастан жасалған еңбек құралдары мен найзаның, жебенің ұштарының материалдарының басым көпшілігі кремни тастарынан жасалған. Бұндай өңдеуге келетін кремний тастары Иманбұрлық өзені бойындағыдай Шағалалы өзені бойындағы жартастардан өндірілген. Қазба алаңынан көптеген нулеустер мен түрлі жаңқалардың қалдықтарының табылуы қоныс орнында түрлі еңбек құралдардың жасағандығының дәлелі.

Теріні өңдеудегі қосалқы саймандар ішінен тас қырғыштар, екі жақты біздер мен жіңішке сүйек иненің табылуы киім тігу мен теріні өңдеу шаруашылығы ерекше дамығандығын көре аламыз. Сонымен қоса өрнектелген жылқының бақайшағының табылуы, ондағы өрнектердің болуы Красный Яр қонысын мекендеген ботайлықтардың тұрпай болса да өмірге деген, дүниеге деген алғашқы көзқарастарының қалыптаса бастағандықтарын көруге болады. 2000 жылдары зерттеген америкалық ғалымы Сандра Олсеннің көзқарасы бойынша әйел адамның сыр-сымбатын немесе киім-кешегіндегі өрнектерді бейнелеген, ал В.Ф. Зайберттің зерттеулері бойынша сол замандағы ботайлықтардың алғашқы мифологиялық көзқарастарының бейнесін келтірген.

Қорыта келгенде 326 кв.м қазба алаңынан алынған жәдігерлер толықтай зерттелген соң көптеген ақпарат беретіні анық. Қазірдің өзінде табылған жәдігерлерді топтарға бөліп, сипаттау жұмыстары жүргізілуде. Болашақта әлі де болсын трассологиялық талдау жұмыстары мен радиокарбондық анализдер мен қабырғасына жабысқан шаң-тозаңдары мен қалдықтарына қосымша анализдерді жасауды қажет етеді. Зерттеу жұмыстары соңында бірқатар талдау жұмыстары жүргізіліп болған соң табылған жәдігерлер музей экспозициялары мен қорларынан орын табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы. Бес томдық. 1-том. – Алматы: 2010.
2. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: 2009.
3. Археологическая разведка на Васильковке IV. Отчет 2000.
4. Отчет о проведении совместной Казахстанско-Американской экспедиции на памятнике Красный Яр. Кокшетау – 2000.
5. Зайберт В.Ф. Ботай-Дала өркениетінің бастауында. 2011.
6. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. Кокшетау: 2007.

Абильмаликов Куаныш Кабдулович
«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени
музей-қорығының ғылыми қызметкері.
СҚО, Саумалкөл ауылы.

e-mail: abilmalikov_kuanysh@mail.ru

Құрманязов Ислам Серикұлы
Қорқыт ата атындағы Қызылорда
университеті, «Археология және
этнография» ғылыми-зерттеу
орталығының ғылыми қызметкері.
Қызылорда қ.

e-mail: egypt.993@mail.ru

Баянова Жанар Колдасбаевна
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, «Дала өркениеті және
археология» ғылыми-зерттеу
институтының жетекші маманы.

Алматы қ.

e-mail: monti.zhanar@gmail.com

«БОТАЙ» ҒЫЛЫМИ-ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫ ТҰРҒЫН ҮЙ КЕШЕНІНДЕ 2021 ЖҮРГІЗІЛГЕН БЕЗЕНДІРУ(ИНТЕРЬЕРЛІК) ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ НӘТИЖЕЛЕРІ

Түйін

Мақалада Ботай қонысында 2021 жылы ғылыми-эксперименталды тұрғын үйінің кешенінің ішіндегі безендіру жұмыстар жайлы толығырақ ақпарат беріледі. Ескерткіштің географиялық орналасу аймағы және әр кезеңдегі жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері қарастырылып ботайлықтардың өмір сүру салты мен дүниетанымы жайлы қазба жұмыстары барысында табылған үйлердің орны мен артефактілер ғылыми-эксперименталды тұрғын үй кешенінде безендіру барысында ескерілді. Ботай үйі кешенін ішкі безендіру барысында жергілікті шикізат пен жаңа заманауи құрылыс материалдары пайдаланылды.

Аннотация

В статье будет представлена более подробная информация о отделочных работах внутри научно-экспертного жилого комплекса поселения Ботай в 2021 году. Географическое положение памятника и результаты проведенных исследований на разных этапах были

рассмотрены, а также учтены места находок и артефакты, найденные при раскопках, при оформлении их в научно-экспериментальном жилом комплексе. При внутренней отделке комплекса «Дом Ботая» использовалось местное сырье и новые современные строительные материалы.

Ботай мәдениеті – энеолит дәуірінде Солтүстік Қазақстан аймағын мекендеген тайпалардың мәдениеті. Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы, Никольское ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 шақырым жерде орналасқан. Ботай қонысын 1980 ж. Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі В.Ф. Зайберт) алғаш ашып, оны ғылыми айналымға енгізді, қазіргі уақытқа дейін бұл қоныста зерттеу жұмыстарын жүргізіліп келеді.

Ботай археологиялық халықаралық экспедициясының 41 жыл бойы үздіксіз жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында Ботай қонысынан өте бай археологиялық және палеобиологиялық материал жиналды және бірқатар шетел ғалымдарының ғылыми ізденістері мен зерттеулері Қазақ елінің ежелгі тарихына қатысты бірталай ғылыми жаңалықтар ашты. Ботай қонысы әлемде алғашқылардың бірі болып жартылай отырықшылық тұрмыс салтына көшкен. Ботай қонысында нағыз сәулетшілік тәсілдермен ағаштан күрделі үй құрылыстарын жүргізе бастаған (Зайберт, 2007: 15–20). Жартылай жер үстіне тұрғызылған үйлер ағаштан, саз балшықтан, жылқы сүйегінен, қайыңның қабығынан және шымнан салынған. 2017 ж. тұңғыш Президентіміздің Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мемлекеттік бағдарламасы басталды. Ботай қонысы, республикалық маңызы бар ескерткіш ретінде, Қазақстанның киелі нысандарының тізіміне енгізіліп, өзінің алғашқы жоғары мәртебесін алды. Ботай мәдениетінің көпжылдық зерттеулері дала өркениеті мен қазақ халқының культурогенезінің бастауы б.д. IV мыңжылдығында тұрғанын көрсетті (Зайберт, 2009, с.25-40).

Осы бір тарихи кешен 1980 жылы Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы, В.Ф. Зайберттің жетекшілігімен ашқан болатын. Кешенді қазба жұмыстары 1983 жылдан бастап зерттеле бастады, қазба жұмыстарынан алынған деректер мен материалдарға қарап, энеолит дәуірінде Қазақстанның солтүстігі аумағында жаңа археологиялық мәдениет қоныстың атауымен аталып «Ботай» мәдениеті деп атала бастады. Кейіннен аталмыш тақырып халықаралық және отандық археология саласындағы маңызды тақырыптардың бірі болды. Ботай мәдениеті отандық және кеңестік ғалымдардың назарын өзіне аударып қоймай, ескерткішке деген қызығушылықтарын оята түсті.

Қазақстан өз алдына тәуелсіздік алып, дербес мемлекет болғалы уақыт аралығында да археология ғылымы өз алдына жаңа қарқынмен жылжы бастады. Соның ішінде Ботай мәдениетін зерттеуде отандық ғалымдардан өзге шетелдік зерттеушілерде белсене атсалыса зерттеліп келеді.

Ашылғалы бері 41 жылға уақыт өткен ескерткішке В.Ф. Зайберттің жетекшілігімен жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша Ботай қонысынан алынған материалдарды жан-жақты зерттей келе тас дәуірінің соңғы кезеңінде Қазақстан мен Орал-Ертіс өзен аралығында ежелгі ботай мәдениетінің тұрғындары бүкіл әлем тарихында ең алғаш жаяу коммуникациядан атқа көшкенін анықтады. Сонымен қатар дала тұрғындары жылқының сүті – бірегей қымыздың дәмін алғаш татқанын батыстың жетекші ғылыми орталықтарындағы зертханаларда дәлелденді (Зайберт, 1993: с.10-20; Зайберт, 2011, с. 24–25).

Жүздеген тұрғын үйлер мен 200 мыңнан астам артефактілерді зерттеу арқылы ботайлықтардың шаруашылық, құрылыс қызметі туралы түсінік алуға, қоғамдық ұйымдардың негізгі нысандарын, отбасылық қатынастарды, киелі саланың кейбір мәселелерін анықтауға мүмкіндік беруде.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 30 наурыздағы №150 қаулысымен құрылған. 2018 жылғы 13 тамызда мемлекеттік тіркеуден өтті. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 21 наурыздағы № 279 қаулысымен «Ботай қонысы» археологиялық ескерткіші мемлекеттік қорғауға алынды.

Музейдің негізгі қызметі – тарихи-мәдени мұра нысандарын қорғау және сақтау мақсатында ғылыми-зерттеу, мәдени-біліми және туристік қызметтерді ұйымдастыру, Қазақстанның тарихи және рухани ескерткіштерін зерттеп, сақтау болып табылады.

Ботай қонысындағы соңғы зерттеулердің арқасында 6000 жылдан астам уақыт бұрын Қазақстанның ежелгі тұрғындарында болған әлеуметтік-экономикалық және дүниетанымдық контексттердің жоғары деңгейі туралы айтуға мүмкіндік беретін маңызды нәтижелер алынды. В. Ф. Зайберттің пікірінше, бұл адамдар-алғашқы жылқышылар, олар экожүйені тиімді пайдалану дағдысын меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар күрделі құрылыстарды салуға да бел буды. Оның дәлелі ретінде Ботайдың ежелгі архитектуралық мәдениетін негізге ала отырып, ғалымдармен бірлесе отырып жасалған ботайлықтардың тұрғын-үйлерінің эксперименталды макетін тілге тиек етуге болады. Мамандар тек сыртқы келбетін ғана емес, сонымен қатар тұрғын үй интерьерінің элементтерін де қалпына келтірді. Бұл тұрғын үй, сондай-ақ ботайлықтардың басқа да шаруашылық және діни ғимараттарының макеттері мемлекеттік бағдарламалардың басқа ғылыми нәтижелерімен бірге біздің еліміздің ежелгі тарихының аса маңызды беттерін баяндайтын ашық аспан астындағы тағы бір бірегей қазақстандық брендке айналатыны сөзсіз (Зайберт,1985, с.3-17).

Осылайша, соңғы алты мың жыл ішінде Еуразиялық мәдениеттердің қарқынды жаңалығы дала өркениетінің аграрлық және әлеуметтік-мәдени салаларындағы тарихи серпіліс болды. Ат-көлік коммуникациясы дәуірінің басталуына бастау алған ботайлықтардың пассионарлығы Ұлы дала мен

адамзаттың өзара қарым-қатынасы моделін мың жыл алдыға анықтап берді (Зайберт, 2003, с.189-204).

Сондай-ақ осы ботай мәдениетінің дамуы мен трансформациясының нәтижесінде адамдардың табиғи процесстерді күнтізбелік тұрғыда қабылдау және жылқы шаруашылығының экономикалық тұрғыда қоршаған ортада күрт артуы себебінен далалықтардың психологиялық және мәдени менталитеттері қалыптасып, орныға түскен еді.

Қазіргі таңда Ботай қонысы жайлы Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы және археологиясына арналған «Атбасар мәдениеті» (1992), «Энеолит Урало-Иртышского междуречья» (1992), «Тайны древней степи» (2007), «Ботай мәдениеті» (2009), «Ботай – у истоков степной цивилизации» (2011), Атбасарская культура: Материалы и исследования по археологии (2012) Казахстана. – Астана, 2012. –Т. 1. – 352 с., Сакральные контексты ботайской культуры (2018), Ботай монография қазақ, орыс, және ағылшын тілінде (2021) жылдары еңбектері жарық көрген.

Әлемдік тарихи ғылым саласында ботай материалдары кеңінен танымал. Алайда Қазақстан мен Еуразияның тарихына арқау болатын жаңа ақпараттарды жүзеге асыруда ботай мәдениетінің алатын орны ерекше екені белгілі (Gaunitz , Zaibert, Hanghoj, Outram 2018, p. 111-114).

2019 жылы Ботай қонысында Ботай тұрғын үйінің ғылыми-эксперименталды кешені бой көтерген болатын. Бұл тұрғын үйі кешені көп жылғы ізденістер мен қажырлы еңбектің арқасында заманауи техникаларды пайдалана отырып ауа-райға төзімді қылып Ботай қонысынан және табиғи қорғалатын қорықтан тысқары жерден тұрғызылды. Құрылыс барысында көп жылғы ізденістер барысында ботай үйлерінің стратиграфиясы құрылыс қабаттары да ескерілді. Бұл құрылыс жүргізмес бұрын қоныста бұрын тұрғызылған эксперименталды кешендерінің тәжірбиесі ескеріліп көп жылғы ізденістер арқасында жаңа заманғы құрылыс материалдары пайдаланып тұрғызылды (Зайберт, Кисленко, Иванов, 1983, с.141-143; Зайберт, 2018, с.29-35).

Құрылыс жұмыстары барысында диаметрі 10 м, тереңдігі 1 см болатын шұңқыр қазылып, кіретін есігі шығысқа қарай қаратылған. Ботай үйін салу 3-5 жыл бұрын орылып алынған ағаш бөренелер пайдаланылды. Бұл бөренелер арнайы кептіріліп, сырты қабыршықтарынан тазартылған. Үй қабырғаларын жаңа заманғы құрылыс материалдары цементтік блоктар, қалыңдығы 30 см болатын тастар жатқызылды. Таңдалып алынған ботай үйінің жоспары сегіз бұрышты болып келген, жертетөлелік қабырғалары ұзындығы 80 см, кәдімгі жерден биіктігі 70 см. Бұл құрылыс жұмыстары Орта Азия мен Кавказ далаларында кеңінен тараған «Дарбаза» әдісімен салынды, яғни үйдің орталық тұсына бөрене қойылмай үйдің бөренелер жатқызылып қойылып бүкіл ауырлық күш қабырғаларға қарай ауыстырылды. Құрылыс жұмыстары сәтті аяқталып ботай үйі ескерткіштің жанында бой көтерді. Тұрғызылған үй жанына

жылқы қамайтын қора соғылып туристерге ұсынылды (Зайберт, 2020, с.292-316).

Қазіргі Ботай қонысына келетін туристер осы тұрғын үй кешеніне соқпай өте алмайды ескерткішті тамашалауға келген қонақтар тұрғызылған үйдің ішкі бетін безендіру мақсатында 2021 жылдың шілде-қыркүйек айларында Ботай қонысындағы ғылыми-эксперименттік тұрғын үйде қалпына келтіру жұмыстары басталды.

2021-2023 жылдарға ҚР МСМ қаржыландыратын «Ботай қонысында археологиялық ғылыми-эксперименттік зерттеулер және қамтамсыз ету жүйелерін ботай мәдениеті тайпаларының дүниетанымдық-киелі контекстерін модельдеу» жобасы аясында Ботай қонысында археологиялық қазба жұмыстары мен қатар қайта қалпына келтіру шараларады жүргізілу үстінде, солардың бірегейі 2019 жылы бой көтерген тұрғын үйінде безендіру және қардың суынан, жаңбырдан сақтау үшін жергілікті шикізаттарды пайдаланылды.

Қайта қалпына келтіру ғылыми-зерттеу жоспарлары мен ғылыми бағдарламаның техникалық ерекшеліктеріне сәйкес жүргізілу үстінде

2021 жылдың техникалық жоспарға сәйкес жаңадан құрылған Ботай тұрғын үйінде ғылыми эксперименттік-қолданбалы жұмыстар жүргізу көп жылғы қазба жұмыстарының нәтижесінде алынған археологиялық деректер барысында ботай үйінің стратиграфиясы мен жоспарының жаңа деректері негізінде Ботай тұрғын үйіндегі сыртқы және ішкі безендірулері мен ботай адамының өмір сүру кеңістігінің қауіпсіздігін құру болып табылады. Бұл сыртқы ортадағы жылу және гидрооқшаулау, жайлы ішкі безендіруді қалыптастыру және дәстүрлі дала безендіруне келтіру (фотосурет 1).

Ботай тұрғын үйіндегі қайта құру жұмыстарының бірінші кезеңі-ежелгі безендіруді құру үшін үйді дайындау. Арнайы алынған жылқылардың 20 терісі дайындалды, олар тұзды ерітіндімен және мыс сульфатымен алғашқы өңдеуден өтті.

Бастапқы кезеңде жобаның ғылыми қызметкерлері тұрғын үйдің қабырғаларын жабу қабырғаға ағаш бұтақтары және талдан жасалған тақтайша бекітілді, ол Ботай тұрғын үйін салудың қайта қалпына келтіру әдістеріне сәйкес жылқы көңімен араласқан сазбен жағылды.

Осы мақсатта Иман-Бұрлық өзенінің бойында өсетін жергілікті тал ағаш-өрме құрылымы тақтай үшін қолданылды. Ағаштан жасалған тақтайшаға 4 текше бұтақ дайындалды және өңделді. Батпақтың құрамы жергілікті ботай қызыл сазынан тұрады, 8 текше метр және 10 текше метр жылқы көңі әкелінді. Сондай-ақ, үйдің еденіне камыс төселіп (гидрооқшаулағыш) жүргізілді. Содан кейін үйдің ішіне және кіру тобына сазды сылақтың екінші кезеңі жасалды. Үйдің жатын аймағында қайта құру жүзеге асырылды, ол камыспен, содан кейін бір-бірімен байланған бұтақтармен және сазбен қапталды (фотосурет 2-3).

Саз балшықпен жылқы көңі араласқан еден үсті кепкен соң төсеніш қызметін атқарған қолдан буылып жиналған қамыс қойылып үстіңгі бетіне қабырғаларға жылқы терілері ілініп қойылды (фотосурет 4-5).

Ботай экспериментальді үйінің жанындағы жылқы қамайтын қораға өзен жағасынан әкелінген ағаш бұтақтары айналдыра байланып шықты және үйге кіретін табалдырықта адам жүретін жолда тастар қаланды.

Үйдің сыртқы жағынан, гидроокшаулау үшін үйдің түбінде шым қабаты төселді. Бұл төселген шымқабат үйдің негізін ылғалдан жаңбыр суы мен қардан қорғайды (фотосурет 8).

Шымқабат төсеу процесі екі кезеңде өтті. Бірінші төсеудің кезеңі тамыз айының басында жатқызылып төселсе. Екінші кезең қосымша шымтезек қабатын төсеп арнайы ағаш бөренелермен тығыздалды. Шымқабат қабатының төселу ауданы-50 шаршы м.кв.

Жылу оқшаулау үшін үйдің бүкіл еденін қызыл саз бен жылқы көңімен араласқан батпақ дайындалып төселді. Еденді төсеу алдында оқшаулау үшін беті қамыспен, тал жапырақтармен, бұтақтармен және өрілген төсеніштермен жабылып едені арнайы кептірілді.

2021 жылы Ботай экспериментальді үйінде жасалған жұмыстар қатарында үйдің ішкі келбетін безендіру, оның ішіндегі гидроокшаулау, жылу оқшаулау жергілікті шикізат пайдалана отырып сол заманғы ботайлықтардың тұрмыс тіршілігі дүниетанымы қалай болғандығын осы қайта қалпына келтіру барысында байқауға болады. Ботайлықтардың өмірі археологиялық деректер бойынша ат ұстау өнері үйдің қабырғаларына ілінген жылқы малының бас сүйектерінен терілерін тұрмыста пайдалғанын көруге болады (фотосурет 6). Қызық дерек қазба жұмыстары барысында ботайлықтардың үйлерінен жылқы жануарының сүйектерінен басқа иттің сүйегінің кездесуі әсіресе оның табалдырықта жерленуі ғалымдарға өте қызықты танымды болып отыр. Ит жануарының жерленуі әр халықта әр түрлі аңыз әңгемелер мен салт дәстүрлерінде кездеседі. Соның ішіндегі иттің аңшымен, үйге құт әкеледі деп немесе шамандық байланысы көп жазылып жүр. Қазақ халқында ит жеті қазынаның бірі ботайлықтарда итті қадыр тұтқанға ұқсайды. Осыны ескере отырып ғылыми экспериментальді ботай үйінде табалдырық жанынан 70x40 болатын сөре жергілікті ағаш бұтақтарынан дайындалып иттің анатомиялық сүйегі өз орнын табатын болады.

2021 жылы Ботай қонысындағы экспедициялық жұмыстардың бағыттары мен көлемдерін орындауға үйлесімді жоспарлау және ұйымдастыру нәтижесінде ауа-райының өте қиын жағдайларында (тұрақты жауын-шашын, жел, температураның төмендеуі) қарамастан жобаның техникалық ерекшеліктерінде баяндалған мақсаттар мен міндеттер орындалды.

Эксперименттік ғылыми тұрғын үй кешені сәулет ғимаратының құрылысының безендіру бойынша аяғына дейін жеткізілді.

В.Ф. Зайберттің Ботай тұрғын үйі кешенінің ғылыми қайта қалпына келтіру толық көлемде жүзеге асырылды бүгінде бұл ботай қонысындағы үй Қазақстанның бірегей тарихи-мәдени объектісі болып табылады.

Ботай халықаралық археологиялық экспедициясының 2021 жылы Ботай қонысы мен Красный Яр қонысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде 300-ға жуық артефактілер алынды. Музей қызметкерлері жоба аясында Қостанай облысы Амангелді, Жангелді аудандарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп энеолит дәуіріне тиесілі терсек мәдениетінің ескерткіштерін қатысты ескерткіштері зерттелді. Оның ішіндегі Ағайдар, Құмкешу, Токанай тұрақтары жаңадан Екпінді тұрағы ашылды. Зерттеудің мақсаты ботай мәдениеті мен терсек мәдениетінің ескерткіштерінің туыстық байланысын анықтау салыстыру анализ жасау болып табылады. 2021 жылы қазба жұмыстарынан және барлау жұмыстарынан алынған материалдар толық камералдық тәртіпке келтірілген-жуылған, шифрланған, сақтау үшін және Ботай қорық-мұражайының қорына тапсырылатын болады.

Бастапқы ғылыми типологиялық өңдеу ретінде 2021 жылы Ботай және бүкіл коллекциясын каталогтау бойынша үлкен жұмыс жүргізілді.

Каталогтау археологиялық материалдар қоймаларда ұзақ тұрмайтын, тұрақты және жылжымалы экспозициялар мен көрмелерді жасауда серпінді пайдаланылатын жағдайларда коллекцияны археологиялық өңдеудің қажетті бөлігі болып табылады. Каталогтау археолог және музей қызметкерлері үшін негіз болып табылатын шынайы қағида бойынша табылған заттардың атаулылығына кепілдік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.). Коллективная монография. – Кокшетау: Издательский центр Кокшетауского университета, 2007. – 163 с.

2. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы: «КазАқпарат», 2009. 566 с.

3. Зайберт В. Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск, 1993. - 246 с.

4. Зайберт В.Ф. Ботай у истоков степной цивилизации. Книга-альбом. Алматы: Балауса, 2011. 480 с.

5. Зайберт В.Ф. Историко-культурное значение открытия и изучения ботайской культуры на современном этапе // Мәдениет. Культура. Culture. 2017. № 1–2. С. 59-66.

6. Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. – Челябинск, 1985. С.3-17.

7. Зайберт В.Ф. «Ботайская культура» Степная цивилизация восточной Евразии (Древние эпохи) Астана. 2003. С.189-214.

8. Gaunitz Ch., Zaibert V.F., Hanghoj K., Alan K. Outram Ancient genomes reveal the ancestry of modern domestic horses and the feral origins of Przewalski's horses // Science. 2018. p.111-114.

9. Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Иванов И.В. О реконструкции ботайских жилищ // Использование методов естественных и точных наук при изучении древней истории Западной Сибири. – Барнаул, 1983, С. 141-143.

10. Зайберт В.Ф. Сакральные контексты Ботайской культуры / - Астана: 2018. Казахский научно-исследовательский институт культуры монография.- 380 с.

11. Зайберт В.Ф. «Ботай».- Алматы: «Балауса баспасы» 2020. 480 бет, қазақ, орыс ағылшын тілінде.

Фотосурет 1- Ботай ғылыми эксперименталды тұрғын үйі 2021 жыл

Фотосурет 2 - Ботай ғылыми-эксперименталды тұрғын үйі қызыл саз бен жылқы көңі араласқан батпақ дайындау

Фотосурет 3 - Ботай ғылыми-эксперминталды тұрғын үйі жылуоқшалау (теплоизоляция) жұмыстары

Фотосурет 4 - Ботай ғылыми-эксперминталды тұрғын үйі гидрооқшаулау (гидроизоляция) жұмыстары

Фотосурет 5 - Ботай ғылыми-эксперименталды тұрғын үйі жылқы терілері қойылған жатын аймақтың көрінісі

Фотосурет 6 - Ботай ғылыми-эксперименталды тұрғын үйі

Мамбеталинов Ракат Машкенович
Директор «Центра по охране
и использованию историко-культурного
наследия Управления культуры, развития
языков и архивного дела акимата СКО»

СОХРАНЕНИЕ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЦЕНТРА ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ.

Түйін

Мақалада СҚО мәдени мұраны қорғау және пайдалану басқармасының қызметі қарастырылады. Басқарманың қызметі Қызыл-өндеу ескерткіштерінде археологиялық зерттеулер жүргізуге бағытталған. Қызыл-Оба ескерткішінде туристік макеттер жасау және консервациялау бойынша әдіснамалық тұрғыдан жаңа жұмыстар жүргізілді.

Аннотация

В статье рассматривается деятельность Управления по охране и использованию культурного наследия СҚО. Деятельность Управления направлена на проведение археологических исследований на памятниках Кызыл-Оба, Ботай. Были проведены новые в методологическом плане работы по консервации и созданию туристических макетов на памятнике Кызыл-Оба.

Историко-культурное наследие - источник формирования и развития человека, общества, этноса, хранилище исторической памяти. Утрата объектов культурного наследия невосполнима. Они не могут быть компенсированы ни развитием современной культуры, ни созданием новых значительных произведений.

Проблема сохранения культурного наследия имеет кроме видимой, практической и всеми обсуждаемой стороны и глубокую, внутреннюю историческую и аксиологическую значимость. Наличие или отсутствие грамотного механизма сохранения культурного наследия является лакмусовой бумажкой, демонстрирующей степень развития общества, а также отражает уровень его экономического и социального развития.

В связи с этим актуальность изучения и сохранения культурного наследия возрастает, приобретает особую ценность и несет важную смысловую нагрузку. В мире памятники культурного наследия воспринимают как часть культуры, имеющей ряд важнейших социальных и ментальных функций.

На 1 августа 2021 года на территории Северо-Казахстанской области находится 597 памятников истории и культуры, из них 8 памятников имеют республиканский статус: Дом Аблая (военный лазарет, казармы), 1829 год, дом купца Янгуразова, начало XX века, Поселение Ботай, XXIV– XXII веки до нашей эры и др.

Большая часть объектов историко-культурного наследия является памятниками археологии, их количество составляет – 436 (из них памятники каменного века – 47, эпохи бронзы – 167, раннежелезного века – 203, средневековья – 19) остальные памятники – 162 объекта являются памятниками архитектуры и градостроительства (74 – памятники архитектуры, 36 –

монументального искусства, 18 – крепости и редуты, 34 – могилы и захоронения).

Основной объём историко-культурного наследия составляют археологические памятники, которые разбросаны по всей территории Казахстана. Они охватывают громадный хронологический период: от глубокой древности, каменного века, до позднего средневековья. Они беззащитны перед временем и требуют серьёзных научных исследований, работ по консервации и реставрации, а также продуманного подхода к эксплуатации.

В 2021 году сотрудники Центра совместно с Северо-Казахстанским университетом им. М. Козыбаева провели научно-исследовательские работы на памятниках археологии: городище Долматовское (Ак-Ирий) и поселении Ботай. Так же принимают активное участие в научно-исследовательских работах на археологическом памятнике Северного Казахстана – Мазара Кызыл-Оба.

Памятник археологии мазар Кызыл-Оба, вторая половина XIV века. Общая площадь составляет более 1000 квадратных метров (предварительные размеры: 42x25 м.). Как показали итоги исследований - это древнее сооружение относится к периоду расцвета Золотой Орды и является семейной усыпальницей местных правителей из рода Джучи хана.

В ходе раскопок мазара обнаружены основания массивных стен из жженого квадратного кирпича, так называемого «золотоордынского стандарта» и погребения кочевой элиты XIV в. Стены мазара были возведены из кирпича форматом 25x25x5, 25x24x5, 24x24x5 см. и кирпича половинного формата. Кладка производилась на глиняном и алебастровом растворе (ганче). Ширина основания северной стены 2,45 м., высота 0,87 м. Ширина восточной стены 2,3 м., высота 0,92 м.

В 4-х погребениях, что располагались в гурхане, находились останки 5 человек (мужчина, женщина, 3 ребенка). Помимо этого археологические находки представлены в виде 4-х серебряных монет, серебряного зеркала с остатками ткани, золотой серьги, 2-х золотых подвесок и керамикой.

Археологические изыскания проводились совместно с сотрудниками «Margulan centre» Павлодарского государственного педагогического университета, Северо-Казахстанского университета имени Манаша Козыбаева» в рамках подписанных меморандумов о сотрудничестве.

Сегодня остро стоит вопрос консервации, реставрации и музеефикации памятников археологии аналогичных мазару Кызыл-Оба.

В настоящее время в законодательной базе отсутствуют, какие либо рекомендации по проведению данных работ, так же очень мало научных трудов, посвященных данной проблематике.

На наш взгляд в этой ситуации стоит обратить внимание на исследования и публикации о методиках консервации и реставрации памятников археологии периода 60-80 -х. гг. советской науки.

Согласно этим исследованиям считаем нужным выделить основные факторы, оказывающие негативное воздействие на физическую сохранность памятника археологии (помимо антропогенного воздействия).

1. Резкие изменения температурно-влажностного режима;
2. Химические загрязнения;
3. Нерегулируемое воздействие растительности;
4. Вибродинамические нагрузки.

Исходя из этого по отношению к памятникам археологии градостроительства мы бы хотели выделить 2 группы консервационных мероприятий: к первой относятся архитектурно-технические меры, направленные на конструктивное укрепление памятника, а ко второй - физико-химические средства защиты подземной и наземной частей кладки. Здесь подразумевается в первую очередь укрепление кладки, инъектирование, подводку фундамента, укрепление грунта, борьба с агрессивным воздействием грунтовых вод. Во вторую очередь это нанесение защитной обмазки, для предохранения кладки от осадков.

В современной научной практике на территории нашего региона объекты данного типа консервируются тремя основными методами:

- 1) Метод «Колпака»;
- 2) Натурная консервация;
- 3) Макетирование.

Макетирование - работы по покрытию каменных стен руинированных памятников значительными дополнениями новой кладки из другого материала или «в старой технике» без придания строгой горизонтальности с сохранением силуэта памятника (это возможно в том случае, когда применение физико-химических средств не представляется возможным или когда они могут быть использованы частично).

Натурная консервация- внесение как можно меньших изменений в открытую при раскопках археологическую, стратиграфическую, архитектурную ситуацию, с закреплением и фиксированием физико-химическими или строительными консервационными способами.

Метод «колпака» - это фактически способ подготовки памятника археологии к музейному показу. Возведение павильона позволяет защитить памятник от негативных воздействий окружающей среды.

Возвращаясь к научно-исследовательским работам на мазаре Кызыл-Оба стоит отметить, что на данный момент реализуется ряд мероприятий нацеленных в первую очередь на сохранение исторического памятника. В частности было принято решение и разработан проект консервации и музеефикации объекта вышеуказанным «методом «колпака».

Музеефикация мазара Кызыл-Оба началась с возведения защитного укрытия. Разработка и создание подобного защитного сооружения над памятником средневековой архитектуры в жестких природно-климатических условиях Северного Казахстана происходит впервые, не имеет аналогов и

является уникальным опытом, как для научного сообщества, так и для архитекторов, строителей и работников органов охраны памятников.

Возведение защитного сооружения и музеефикация большого мавзолея на некрополе Кызыл-Оба позволит решить ряд таких вопросов как:

- продолжить комплексные исследования уникального памятника на новом научном и технологическом уровне;

- сохранить найденные уникальные артефакты для дальнейшего научного изучения специалистами в области археологии, музейного дела и архитектуры;

- создать привлекательный объект для историко-культурного и археологического туризма.

В дальнейшем, в зависимости от возможности применения физико-химических средств, будут реализованы методы натурной консервации или макетирования.

Помимо выше перечисленного музеефикация данного объекта послужит важным фактором, способствующим изучению наследия Золотой Орды в контексте общеобразовательных программ.

Реализация проекта позволит создать условия для развития туристического кластера региона, путем разработки туристических маршрутов, изданий иллюстрированных туристических путеводителей, проведение различных исторических фестивалей-реконструкций.

Напоследок хочется отметить, что на сегодняшний день после окончания сезона на археологических раскопах используется традиционный метод - консервация засыпкой. Если для памятников археологии, представляющих собой архитектурные руины, имеются, как уже представлено нами, научные руководства по консервации и музеефикации. То консервация объектов аналогичных поселениям Ботай, Ак-Ирий и др. не имеет альтернатив кроме засыпки и проблематика данного вопроса весьма актуальна, особенно в сфере охраны памятников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Альтшуллер Б.Л., Кроленко И.И., Постникова О.Н. Проблемы долговременного сохранения археологических памятников // Проблемы охраны памятников археологии в населенных местах : материалы Всесоюз. конф. Ереван, 1980. С. 36–40.

2. Базарова Э.Л., Новгородов В.Г., Разумов Г.А. Сохранение памятников археологии (организационные и инженерные вопросы) // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 48–57.

3. Булатов Н.М. Опыт музеефикации археологических (каменных) остатков на территории РСФСР // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. М., 1982. № 109. С. 84–114.

4. Федоров В.И. Некоторые вопросы методики консервации каменной кладки // Сообщения НМС по охране памятников культуры Министерства культуры СССР. М., 1965. Вып. 1. С. 9–15.

5. Кондратьева О.А. Подготовка к музеефикации памятников археологии и архитектуры в Пскове // Советская археология. М., 1975. № 2. С. 306–312.
6. Белецкий В.Д. Некоторые вопросы музеефикации раскопанных памятников в Пскове // Тезисы Черниговской областной конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. Чернигов, 1987. С. 54–55.
7. Недович Н.Д., Беляев Л.А. Из практики объединения «Росреставрация» по консервации и музеефикации памятников археологии // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 120–126.
8. Медведь А.Н. Музеефикация средневековых памятников археологии : дис. ... канд. ист. наук. М., 1999. 172 с.
9. Сергеева О.И. Консервация строительных остатков архитектурно-археологических памятников в Крыму // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 62–65.
10. Альтшуллер Б.Л., Постникова О.Н. Методические проблемы долговременного сохранения каменных архитектурно-археологических памятников // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 25–34.
11. Барановский П.Д. О методах консервации и реставрации руин архитектурных памятников по работам кавказских экспедиций НИИ АН СССР 1946–1947 гг. : докл. на заседании НМС по охране памятников культуры при Президиуме АН СССР, 16 декабря 1949 г. // Петр Барановский : труды, воспоминания современников / сост. Ю.А. Бычков, О.П. Барановская, В.А. Десятников, А.М. Пономарев. М., 1996.

Жумабаев Батырхан Еликович
Руководитель Научно-исследовательского
центра «Сакральный Казахстан»
при РГП «Национальный музей РК».
магистр гуманитарных наук,
докторант Археологии и этнологии
ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
(Казахстан, г.Нур-Султан)

**РОЛЬ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ В РАЗВИТИИ
ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА**
(НА ПРИМЕРЕ АНОМАЛЬНЫХ МЕСТ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА)

Түйін

Мақала ішкі туризмді дамытуды ынталандыруды талдауға арналған. Автор зерттеген түйін компоненттері ынталандыру туристер баратын киелі объектілерін, сондай-ақ аномальды объектілер елдің аумағында жіктеу ерекшеліктерін қарастырады. Мақалада киелі кеңістік пен мұраның теориялық аспектілері қарастырылғанын атап өткен жөн. Киелі(қасиетті) мәдени-тарихи мұра Қазақстанда туризмді дамыту үшін маңызды ресурс болып табылады. Жұмыс істеп тұрған тақырыптық туристік бағыттар Қазақстан аумағында киелі орындар (аномалды құбылыстар) бар екенін көрсетеді, оларға бару адамдардың көңіл-күйін қатты толқытады.

Аннотация

Статья посвящена анализу стимулирования развития внутреннего туризма. Автор исследовал ключевые компоненты мотивации туристов посещения сакральных объектов, а также рассматривает особенности классификации аномальных объектов на территории страны. Также стоит отметить, что в статье рассмотрены теоретические аспекты сакрального пространства и наследия. Сакральное культурно-историческое наследие является важнейшим ресурсом для развития туризма, в Казахстане. Действующие тематические туристские маршруты показывают, на территории Казахстана существуют сакральные места (аномальными явлениями), посещение которых оставляет у людей сильные эмоции.

Сакральная география Казахстана – это неотъемлемая часть культурного и исторического наследия страны. Как научное направление, сакральная география описывает особо почитаемые места и святыни, неразрывно связанные со знаменательными историческими событиями и деятельностью выдающихся исторических лиц, и поэтому должна быть выше внутренних и внешних противоречий, являя собой образец терпимости и единения, неся благородную цель историко-культурного просвещения народа на благо его дальнейшего мирного существования и всестороннего развития, в том числе способствовать развитию познавательного и паломнического туризма [1].

На земле существуют множество мифов и легенд про затанувший город-Атлантида или про город из золота - Эльдорадо, также про Стоунхендж и про рисунки плато Наска и еще многое др. Ежегодно количество туристов по миру которые хотят посетит эти места растут раз за разом. Знаменитые голливудские киностудии снимают про них разные кассовые фентэзи-фильмы, мультфильмы, а мировые телеканалы снимают документальные фильмы, а представители СМИ пишут разные материалы про эти места. И конечно наша земля тоже богато местами **«Терра Инкогнито»**. У нас встречаются такие аномальные

места как Мертвое озеро, скала Кемпир-тас, озеро Шайтанколь, озеро Кобейтуз, поющие барханы «Айғайқұм», кратер Жамашин, долина Киын-Кериш и многое др.

К большому сожалению добраться до этих мест, сможет не каждый любитель природы, так как в эти места попадут только хорошо подготовленные экстремалы, порою состояние дорог ужасные или просто их совсем нет, но если вам посчастливилось посетить эти места, то обязательно захотите приехать еще раз. В Баянауалских горах есть и довольно высокие горные хребты, и отдельные скальные «скульптуры», изваянные самой природой, одна из них скала **«Кемпіртас»**. Камень Кемпиртас является частым местом посещения туристов каждый год. Он расположен в Баянаульском государственном национальном природном парке. Святость и особенность камня Кемпиртас заключается в том, что природа создала его, то есть образ женщины с помощью ветра, солнца и воды [2].

В народе сохранилось много легенд, связанных с Кемпиртасом, одна из которых гласит: «В давние времена местные жители разводили здесь необычную породу лошадей. Эти лошади стояли очень дорого, и их охраняли самые смелые парни, как зеницу ока. Однако скот продолжает исчезать. Даже если ночью была поставлена охрана, все спали, пока не пришел вор. Наконец среди них обнаруживается один, который победил сон (намеренно отрубил руку, чтобы не заснуть). В полночь на землю вышла страшная большая старуха и, выбрав самую толстую из лошадей, повела ее с собой под землю. Юноша рассказывает увиденное старейшинам, собирает больше оружия и решает спасти свой народ от колдуна. Парень всю ночь возился с ведьмой, изрядно устал, старуха тоже ослабла, потому что с рассветом сила отступила. Старуха не успевает провалиться под землю, и солнце покрывает шов земли, превращая голову ведьмы в камень».

По словам старших, когда на Земле растет зло, оно кажется живым, поэтому к камню нужно приходиться только с благими намерениями. Сегодня на это место приходят туристы но между собой общаются шепотом так как бояться разбудить эту злую старуху.

Многие места с негативной энергией давно ушли в небылицу, или же мифы и легенды про них изменились или совсем переформировались. Приведу пример, опять же про каменную скалу **«Кемпіртас»**, в принципе, если смотреть на старушку с разных сторон, то она выглядит как молодая девушка, как пожилая женщина, или же как бабушка. Старуха-это образ матери, которая с войны и ждет своего единственного сына, а превратилась в камень так как получила похоронку с фронта о гибели сына, и громко рыдая на закат потеряв надежду на жизнь, она окаменела. Возможно это интерпретация сохранилось в памяти народа изза великой отечественной войны. Возможно все общее горе изменила негативную легенду на более снесходительную и она приняла сострадательный образ оканемевшей матери солдата защитника отчизны.

Следующий объект отрицательной энергией это озеро – **Шайтанколь**, одно из самых загадочных и страшных мест в Казахстане. Об этом озере известно множество легенд. Он находится в 5 км от города Каркаралинск Карагандинской области. Размер не большой, длина - 60 метров, а ширина - всего 40 метров. Тем не менее, это озеро является одним из памятников природы республиканского значения.

Расположен на высоте 1200 метров над уровнем моря. Интересно, что ученые до сих пор не изучили Шайтанколь. Даже если идет дождь или тает снег, уровень воды здесь никогда не падает и не поднимается. Химический состав и глубина воды неизвестны. Местные жители говорят, что ни один человек не достиг дна озера. По словам аксакалов, воды Шайтанколь могут охватить весь Каркаралинск.

С древних времен люди не купались в Шайтанколе. Потому что, судя по рассказам местных жителей, в окрестностях этого озера бродят бесы. Ну а в радиусе нескольких сотен метров от водоема животные и птицы вообще не встречаются.

По легенде, в прошлом в этом районе жила девушка по имени Алтыншаш. Его отец был очень богатым человеком. Парень из бедной семьи по имени Алтай, влюбился в эту девушку. Но отец возражал против слияния двух молодых людей. Однажды Алтай вместе со своим другом Кайсаром, взяв девушку, сбежал и остановился, приехав в Шайтанколь. Алтыншаш, сидя на скале, услышал крик Льва. Чтобы избавиться от хищника, пришлось прыгнуть в воду и утонуть. Двое парней, не выдержав горя, прыгнули за ним. Таким образом, люди назвали озеро – Шайтанколь, которое унесло жизни трех молодых людей. [3]

Согласно другой легенде, однажды, вернувшись из похода, герой Ер Таргын решил переночевать на берегу Шайтанколя. Ночью ее разбудила девушка с необыкновенной красотой. Он спустился в воду и призвал воина следовать за ним. Немного смутившись, герой решил нырнуть. Добравшись до глубокой земли, новая девушка превратилась в страшную старуху и принялась царапать парня своими железными когтями. Герой оттащил его на берег, ударив кулаком по голове и бросив тело в воду. Спустившись в воду, старуха оживилась и принялась проклинать героя. Утром, встав с постели, Ер Таргын рассказал об этой ситуации жителям села.

В наше время озеро – **Шайтанколь** стал любимым местом туристов, в каждом паблике на интернет пространствах можно встретить множество фотографии данного озера, и даже встречаются смельчаки которые искупались там, доказывая что негативная легенда про озеро люди постепенно стали забывать. Только названия озера – Шайтанколь пугает местных жителей.

В Алматинской области Казахстана расположен водоем, который входит в список самых опасных мест на планете. Впрочем, и название озера - Мертвое, весьма ему соответствует. Чем же оно заслужило столь негативное отношение? Мертвое озеро, представляет из себя небольшой водоем, протяженность

которого всего метров 100, а ширина 60. Чистая вода и прекрасные пейзажи, окружающие водоем, так и манят к себе. Но находясь на берегу можно заметить весьма странную особенность. Вокруг озера царит абсолютная тишина. Здесь не услышишь ни комариного писка, ни щебетания птиц, ни всплеска воды от резвящихся рыб. Что в самом озере, что на его берегах нет каких-либо живых существ, кроме того, в водоеме нет даже привычной для озер растительности.

Странной особенностью озера является и его ледяная вода. Даже в самое знойное время озеро остается очень холодным и не пересыхает. Но, пожалуй, самым опасным его явлением стало то, что в озере очень часто тонут люди. Кроме того, тела утонувших, не всплывают на поверхность, а остаются на дне водоема, причем они в буквальном смысле стоят.

Местные жители верят, что любого, кто осмелится искупаться в Мертвом озере утягивают на дно утопленники, ну и естественно от них можно услышать легенду, окутывающую водоем. Как гласит предание первой жертвой озера стала невинная девушка, которую в порыве ревности утопил жених. С тех пор ее душа забирает с собой на дно любого, кто осмелится войти в воду [4].

Аномальный водоем пытались исследовать несколько раз. Но водолазы, которые начинали опускаться на дно Мертвого озера буквально через пару минут всплывали обратно. Они попросту начинали задыхаться даже с полными баллонами. Тем не менее ученые выдвинули версию аномальных явлений водоема. Они предположили, что на дне озера расположена трещина, из которой выделяется ядовитый газ, именно он и является виновником отсутствия живых организмов. Но это предположение пока не имеет какой-либо доказательной базы.

Еще одной аномальной особенностью Мертвого озера является то, что около его берегов периодически пропадают люди. Причем пропавшие находятся спустя некоторое время, но совершенно в другом месте. При этом человек не помнит абсолютно ничего с момента его пропажи.

Впрочем, беспечных туристов-экстремалов не останавливает ни запрет на купание в Мертвом озере, ни его странности, поэтому чаще всего именно туристы становятся его жертвами. Но, конечно, это происходит не всегда и некоторые спокойно отдыхают на красочных берегах Мертвого озера и даже без последствий купаются и пьют его воду.

Тем не менее рисковать своей жизнью все-таки не стоит, ведь вплотную Мертвым озером пока так никто не занимался, поэтому до сих пор оно считается аномальным и опасным местом для отдыха.

В Казахстане активно и успешно используются сакральные (аномальные) объекты для развития внутреннего туризма. Интерес у туристов к этим сакральным объектам появился давно и продолжает нарастать даже без серьезной рекламы этих идей со стороны государства и турбизнеса. Казахи всегда почитали предков и посещали святые места, но то, с каким воодушевлением они делают это сейчас, говорит о многом, и прежде всего об их активном поиске своей национальной идентичности.

Общая характеристика сакральных объектов с природно-ландшафтным сопровождением, будь то горы, долины, пещеры, реки, урочища, одиночные деревья, пустыни, древние городища, места необычных природных явлений, всегда имеет «лучшую» практику сакрализации пространства, потому что мифологические корни и сохраненные эпико-поэтические формы транслируют представления о сакральных топосах. Одной из особенностей природно-ландшафтных сакральных пространств и конкретных сакральных мест является то, что они связаны с основными путями миграции народов и известными караванными маршрутами взаимодействия древних культур и цивилизаций.

Сакральные места могут выполнять и демаркационную роль, быть знаками в пространстве для обозначения аномальных территорий и направлений.

Понимание значимости сакральных мест основывается на целостном (универсальном) знании. Для государства важны идеи единства народа, общей идентичности, поэтому оно апеллирует к национальным героям, батырам, аулие, и лояльно относится к локальным, региональным артикуляциям, если они также поддерживают идею целостности «культурно-географического пояса святынь в качестве «символической защиты» страны, по этому, аномальные сакральные объекты мало изучены и исследованы народом.

Изучая сакральные аномальные объекты, можно увидеть сдерживающие факторы, такие как отсутствие специализированного маршрута, неразвитость мягкой инфраструктуры, ненадлежащие состояние гостиниц или комнат для ночевки возле объектов, не изученность и отсутствие качественного анализа поведения потребителей, отсутствие рекламы и механизмов управления сакральными объектами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байтанаев Б.А. Сакральная география Казахстана: итоги и перспективы // URL: http://forbes.kz/process/science/sakralnaya_geografiya_kazahstana_itogi_i_perspektivi (дата обращения: 20.02.2018).
2. Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования // Иеротопия. Исследование сакральных пространств. Материалы международного симпозиума. - Москва: Радуница, 2004. - С. 15-33.
3. <https://faktiler.kz/shajtankol-turaly-malimet/>
4. Сейдимбек А. «Мир Казахов» Астана, 2011 г.

Жусупов Даурен Сеитович
Карагандинский областной
историко-краеведческий музей

заведующий отделом Общей истории,
археологии и этнографии
магистр гуманитарных наук

РОЛЬ МУЗЕЕФИКАЦИИ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ (НА ПРИМЕРЕ ТАЛДИНСКОГО ИСТОРИКО- АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА).

Түйін

2016 жылы Қарағанды облысы, Шет ауданындағы Қаражартас қорымында археолог И.А.Кукушкин бегазиндік Қаражартас кесенесі - «Қазақстан пирамидасы» сенсациялық жаңалығын ашты. Аталған ескерткішті қалпына келтіргеннен кейін (қалпына келтіруді археолог А.З. Бейсенов 2017 ж. жүргізді) Талды тарихи-археологиялық паркін құру туралы сөз қозғалды. Бұл мақалада Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің 2019-2020 жылғы дала маусымындағы Талды тарихи-археологиялық паркіндегі ғылыми-зерттеу жұмыстары ғылыми айналымға енгізілді.

Аннотация

В 2016 году на могильнике Каражартас, в Шетском районе, Карагандинской области, археологом И.А. Кукушкиным была обнаружена сенсационная находка - бегазинский мавзолей Каражартас - «Казахстанская пирамида». После реставрации данного памятника (реставрацию проводил археолог А.З. Бейсенов 2017 г) , пошла речь о создании Талдинского историко-археологического парка. В данной статье вводятся в научный оборот научно-исследовательские работы Карагандинского областного историко-краеведческого музея, в полевом сезоне 2019-2020 года в Талдинском историко-археологическом парке.

На сегодняшний день сохранение историко-культурного наследия, в условиях глобализации – актуальная необходимость музеев. Музейные сотрудники ищут новые пути и подходы в различных функциях музея: образовательных, социальных, научно-исследовательских и др. Вместе с тем расширяются и наполняются новым контекстом традиционные функции, т.е. под функцией «сохранения историко-культурного наследия» понимается, не только сохранение редких артефактов, но и сохранение облика археологических комплексов, путем создания историко-археологических парков, музеев под открытым небом, музей-заповедников.

Археологическое наследие, как составная часть историко-культурного наследия – важнейший источник познания истории. Широкой общественности достаточно тяжело воспринять многие археологические объекты в виду их внешней непрезентабельности. Большинство археологических памятников остаются лишь объектами научного изыскания, результаты которых освещаются в научных статьях, отчетах, выставках [1, с. 264]. В контексте данной ситуации музеефикация объектов историко-культурного наследия остается наиболее оптимальным вариантом. Хотелось бы отметить, что термин «музеефикация» достаточно новый, и имеет несколько значений в зависимости от контекста. В данном случае под музеефикацией подразумевается визуальное представление памятников археологии.

Археологические исследования Карагандинского областного историко-краеведческого музея не прерывались, начиная с 1940 года. В разное время открытием и изучением археологических памятников региона, занимались Л.Ф. Семенов, М.Н. Клапчук С.В. Киселев, А.А. Ткачев. На увеличение археологического фонда оказало влияние и работа Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Х. Маргулана [2, с.307]. Большой импульс в сохранение историко-культурного наследия придала программа «Культурное наследие». Археологами Карагандинского областного историко-краеведческого музея исследованы памятники эпохи бронзы [3, с.48], раннего железного века на острове Тасарал [4, с.17], памятники тюркского периода [5, с.144], эпохи средневековья [6, с. 52].

Изучением разновременных памятников истории Казахстана в области, в первую очередь позволяет наличие объектов историко-культурного наследия. На территории Карагандинской области встречаются памятники от эпохи камня до этнографической современности. И микро моделью в отношении хронологического расположения археологических памятников может служить Талдинский историко-археологический парк. Талдинский археологический микрорайон находится в Шетском районе, Карагандинской области, в долине реки Талды и представляет собой сосредоточение памятников всех исторических периодов (эпохи камня, бронзы, раннего железного века, средневековья и этнографической современности). Большая часть территории парка располагает необходимыми, сохранившимися в первозданном виде участками дикой природы, что повышает туристический интерес с позиции постепенной урбанизации окружающей среды. В связи с чем, наиболее продуктивным подходом стало воссоздание первоначального облика экспонируемых объектов в окружении естественного ландшафта, что соответствует общемировым требованиям к сохранению культурного наследия.

Вопрос создания парка был поднят после резонанса международных СМИ о важности исследований элитарного объекта могильника Каражартас, ставшего известным под названием «Казахстанская пирамида». Разработка проекта по созданию Талдинского историко-археологического парка на территории Шетского района, Карагандинской области выглядела в этом плане

перспективной, особенно в ракурсе полученных промежуточных результатов по археологическому изучению входящих в предполагаемые границы памятников и проведенных реставрационных работах.

Территория проектируемого Талдинского историко-археологического парка в административном плане охватывает три сельских округа: Нураталдинский, Талдинский и Акшокинский. В ходе проведенных поисково-разведочных работ были выявлены 49 памятников историко-культурного наследия, отражающих все исторические периоды человечества.

Археологические исследования и реставрационные работы на Талдинском историко-археологическом парке ведутся силами археологов Сарыаркинского-археологического института при КарУ им. Е.А. Букетова, Карагандинского областного историко-краеведческого музея, ТОО «Бегазы-Тасмола», ТОО «Археологические исследования».

Экспонируемые объекты парка:

- 1) Поселение протогородского типа Аккезен (бронзовый век).
- 2) Могильник Талдинский-1 (бронзовый век).
- 3) «Казахстанская пирамида» на могильнике Каражартас (бронзовый век).
- 4) Царские курганы сакской знати Каражартас-2 и Буйректы (ранний железный век).
- 5) Гуннский комплекс кургана с «усами» Коктерек (ранний железный век).
- 6) Древнетюркские ритуальные ограды Акбауыр (средневековье).
- 7) Сырцовые ограды золотоордынского времени Котыртас и Нураталды-2 (средневековье).
- 8) Мавзолей Сенкибай батыра (XVIII век).

Археологическим отрядом Карагандинского областного историко-краеведческого музея исследованы и отреставрированы царский курган Каражартас 2, и проведена реставрация царского кургана Буйректы, исследован и отреставрирован гуннский комплекс кургана с «усами» Коктерек, исследован тюркский комплекс Байбала.

В 2020 году реставрационные работы проведены на кургане 1 могильника Буйректы. Всего земляные работы проведены на секторах общей площадью свыше 120 кв. м. В ходе реставрационных работ осуществлена каменная кладка профиля кургана, зафиксированы и обозначены крепиды, курган огорожен металлическим забором.

Фото 1 - Могильник Буйреқты, курган 1. Вид после реставрации, 2020г.

В полевом сезоне 2020 года исследован комплекс кургана с «усами» Коктерек. Памятник состоит из центрального сооружения (диаметр 16 м) и кургана-спутника (диаметр 9 м), от которых отходят в восточном направлении две дугообразные каменные выкладки, оканчивающиеся небольшими каменными насыпями. Длина «усов» составляет 155-185 м, шириною до 2,8 м. Расчищены каменные насыпи курганов, что позволило выявить конструктивные особенности сооружений. После расчистки курганов и снятие насыпной части курганов, было зафиксировано, что комплекс полностью был разграблен еще в древности. По окружности каменные насыпи окаймляли крепиды из крупных камней. Примечательной особенностью является наличие своеобразных каменных ящиков, встроенных в дугообразные выкладки. Они могли использоваться в ритуальных целях.

В восточном секторе кургана-спутника на уровне материка были обнаружены фрагменты станковой (круговой) плоскодонной керамики, которые в настоящее время реставрируются.

Учитывая, конструктивные особенности сооружений и керамический комплекс кургана с «усами», следует отнести к первой половине I тыс. н.э.

Фото 2 - Курган с «усами» Коктерек. Раскопки, 2020 г.

Могильник Байбала. До начала раскопок курган представлял собой слабозадернованную каменную насыпь оплывшей округлой формы, диаметром 7,8 м и высотой 0,3-0,4 м и фиксировался благодаря выступающим на современной поверхности камням погребального сооружения - балбалам. На глубине 0,4 м зафиксирована могильная яма овально-вытянутой формы, размерами 1,6x0,5x0,45 м, на дне которой обнаружены разрозненные костные останки погребенного: фрагмент нижней челюсти, обломки берцовых и тазовых костей. Никакого сопроводительного инвентаря обнаружено не было.

Культурно-историческая атрибуция данного кургана затруднительна. Судя по конструкции каменной насыпи, ориентировке могильной ямы можно высказать предположение об отнесении данного захоронения к тюркскому времени в пределах VIII-X вв. н.э.

Фото 3- Тюркское погребение Байбала, каменные изваяния. Раскопки 2019 г.

Таким образом накопленный археологический опыт позволяет вносить существенную лепту в музеефикацию историко-культурного наследия области. Воссозданный первоначальный облик археологических памятников имеет существенный познавательный интерес и обладает силой эмоционального воздействия.

В силу специфики деятельности музея, ведется работа по популяризации историко-культурного наследия. 24 сентября 2021 года презентован туристический маршрут в Талдинский историко-археологический парк. Посетители имели возможность ощутить дух исторического прошлого, т.е. не только познать определенные грани былой действительности, но и прочувствовать саму историю.

Фото 4 – Презентация маршрута Талдинского историко-археологического парка [7].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Р.С. Мусаева, О возможностях использования музеефицированных памятников археологии в познавательном туризме (Казахстан) // Издание Алтайского государственного университета, материалы международной научно-практической конференции сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края, Барнаул, 2014 г, с.288
2. К.Т.Темірғалиев, Т.Т. Аршабеков., «Музей және Тарих», 2007 г. с.331
3. И.А.Кукушкин, , Е.А.Дмитриев, Д.С.Жусупов., Могильник Акшоқыновыи памятник в системе андроновских древностей Сарыарки // Институт

проблем освоения севера СО РАН, Вестник археологии, антропологии и этнографии., Тюмень, 2017 г. №2 (37) с.176

4. Бейсенов А.З., Шашенов Д.,Т. Новые исследования могильника Тасарал - 3 (Центральный Казахстан), Барнаул // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае, Материалы XIV международной научно-практической конференции, Барнаул, 2019 г, с.392

5. Е.А.Дмитриев., Д.С.Жусупов, Тюрские ограды могильника Танабай в контексте исследований ранее средневековых памятников Центрального Казахстана // Издание Алтайского государственного университета, теория и практика археологических исследований, Барнаул, 2018г. с.189.

6. Жусупов Д.С., Дмитриев Е.А. Археологические исследования 2012 года в местности тортколь // «Отандық тарихтың және археологияның өзекті мәселелері» атты академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультеті археология, этнология және отан тарихы кафедрасының профессоры, Орталық Қазақстанның алдындағы қатарлы археологы Жауымбаев Сағындың Убайұлының 70 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2017., с.350.

7. Электронный ресурс: Маршрут Талдинского историко-археологического парка представили в Карагандинской области - http://ekaraganda.kz/?mod=news_read&id=110031.

Тасыбаева Бағым Әділбекқызы
Тілепалдиева Ләйлә Тілеубердіқызы
«Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық -музейінің
ғылыми қызметкерлері

ТАРИХ ПЕН СЫРҒА ТОЛЫ – АЙША

Түйін

Бұл баяндамада көне Тараз қаласының діни ескерткіштерінің бірі, орта ғасырдың інжу-маржаны атанған, Орта Азия бойынша бірде бір кесенеге тең келмейтін, ерекше туындылардың бірі Айша бибі кесенесі жайында болмақ. Кесененің рухани-мәдени маңызы, тарихи құндылығымызда алар орны ерекше. Сонымен қатар Тәуелсіздігіміздің 30 жылдық уақытында тарихи құндылықтарымызды жаңғырту жолында атқарылған жұмыстардың орны толассыз.

Аннотация

В этом докладе речь пойдет об одном из религиозных памятников древнего города Тараз, мавзолее Айши Биби, одном из самых уникальных произведений в Центральной Азии, который считается жемчужиной средневековья. Духовное и культурное значение мавзолея занимает особое место в нашей исторической ценности. В то же время неопределима работа, проделанная в течение 30-летия нашей независимости по возрождению наших исторических ценностей.

Мәдениет пен өнердің сан алуан түрі тоғысқан өлкеміз – ертеден-ақ Шығыс пен Батыс елдерінің назарында болып келген мекен. Әлем елдері көз тігіп отырған аймақтың стратегиялық орны бүгінде қаншалықты маңызды болса ерте және ортағасырларда да сондай маңызға ие болған. Арабтар Орта Азияға жорықтары барысында Қытайлықтармен шиелініске тап болады. Осындай ірі шайқастардың бірі 751 жылы қазіргі Талас өзенінің аңғарында Атлах шайқасы деген атпен қалады. Жалпы Атлах шайқасы бүкіл Орталық Азияның тарихи, мәдени және саяси картасын өзгеріске ұшыратты деуге болады. Себебі, мұсылмандардың жеңісі түркі халықтарын қытайдың басқыншылық саясатынан, идеологиялық қысымдарынан арылуға және ислам өркениетінің дамуына жол ашты. Моңғол шапқыншылығына дейінгі жазба деректерде Шу мен Талас өңірінде IX ғ. II жартысы мен XII ғ. аралығында 26 ірі қалалар мен көптеген кішігірім керуен сарайлары болған. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Тараз – тарихымыздың алтын дінгегі... Рухани байлығымыздың темірқазығы» деп атап көрсеткеніндей, бүгінде облыс аймағында орналасқан Тектұрмас, Қарахан, Дәуітбек, Айша бибі, Бабаджа хатун кесенелері мен сәлет ескерткіштерінің қайталанбас композициялары көптеген шетелдік туристер мен отындық саяхатшылардың қызығушылығын тудырып отыр [1. 12 б].

Ғасырдан ғасырға жалғасып, атадан балаға мирас болып келе жатқан тарихи мұраларымыздың ұлттық мәдениетімізден алар орыны жоғары. Тасын түртсең тарихынан сыр шертетін Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі ерекше мәдени мұраға бай тарихи географиялық аймақ болып таныламыз. Қасиетті Жамбыл жерінде тарихы тереңнен басталып, аңызы мен ақиқаты ұштасып жататын әулиелі жерлер мен кесенелер көп. Олардың барлығы да көне заманның күмбіріндей күй толғап, өңірдің сән-салтанатын келтіріп тұр.

Солардың арасынан бірінші тілге тиек болатыны орта ғасырдың інжу-маржаны, киелі шаһарымыздың діни ескерткіштерінің бірі, XI-XII ғасырлармен мерзімделетін сәулет өнерінің үздік нұсқасы Айша бибі кесенесі. Тараз қаласынан 18 шақырым жерде Жамбыл ауданының Айша бибі ауылында орналасқан. Біздің ғажап өлкемізге аяқ басқан әрбір адам мұсылман әлемі құрмет тұтатын, «әулие орын» деп аталған ортағасырлық сәулет өнерінің Айша бибі кесенесіне ат басын бұрмай өтпейді [2, 41 б].

Орталық Азия мен Қазақстандағы өн бойы ою - өрнектермен көмкерілген жалғыз ескерткіш. Ескерткіш Ахмет Яссауидің шәкірті әрі ақын, әрі әйгілі ғалым Хакім Сүлеймен Бақырғани мен Әнуар бегімнің қызы Айша бибінің мәңгілік жер бесігінің үстіне тұрғызылған. Кесенені Қарахан өзінің сүйіктісі Айша бибіге арнап салдырғаны бізге мәлім. Кесенені тұрғызған шеберлердің қайталанбас өнер туындысы саналатын ескерткіштің салыну тарихы және оны салған тұлғалар туралы ресми мәліметтер жоқ, тек ел аузында көптеген аңыз-әңгімелер қалған. Әр аңыз өзінше ерекшеленеді. Бірақ бәріне ортақ кейіпкер көркіне көз тоймайтын көркем Айша туралы аңыздардың 28 түрлі нұсқасы бар.

Халық аузында жиі айтылып жүрген аңыздардың біріне тоқталсақ: Айша сұлу Түркістан жерінде жас батыр Қараханмен кездесіп, бірін бірі ұнатқан екі жас бас қосып өмірлік серік болуға уағдаласады. Жаугершілік заман болса керек, тұс тұстан анталаған жаумен арпалысып, елін, жерін қорғаумен жүргенде Қараханның уәделі мерзімде Айша бибіге баруға мүмкіндігі болмайды. Арада біраз уақыт өтіп кетеді. Дегенмен Айшаның әкесі ғашықтардың қосылуына қарсы болады. Дегенмен күте-күте шыдамы таусылған Айша ата-анасының қарсылығына қарамастан Қараханның мекені Тараз қаласына өзі іздеп бармақ болып, қасына күтушісі Бабаджа хатунды ертіп, жолға шығады. Ислам шариғаты бойынша жалпы түрік дәстүріне сай қыз бала өздігінен жігіттің артынан бармаған. Ал мынандай жағдайда әрине ата-анасы қарсы болады. Алайда ғашықтарға кездесу жазбапты.

Айша сұлу сол кездегі әлеуетті Қарахан империясы билеушісі Шах Махмуд Қараханмен кездесу үшін іңкәрлік сапарына шығып Таразға келе жатады. Қос қорғанды, құдіретті қалаға таяу қалғанда Айша ару аяқ суытып, жуынып – шайыну үшін қала іргесіндегі Аса өзеніне таяу жатқан Әулие бұлақ

атты су көзінің жағасында аялдайды. Сол жерде қапыдан жеткен қауіптің тырнағына ілініп, сәукеленің ішіне кіріп алған даланың улы жыланы шағып, денесін у жайлап, тынысы тарылып бара жатқан Айша бибі дереу Қараханға хабар бергізеді. Қарахан тәуіптерін, молдасын алып жеткенде ару қыз ісіп кеуіп екі дүниенің арасында жатыр екен. Қарахан молдаға екеуінің некесін қиғызады. Содан кейі ол қызды алып, жаны үзіліп бара жатқан Айшаның құлағына: «Айша сен енді бибі болдың!» деп үш рет айқайлапты. Ханның өлі қызбен неке қиысқаны одан бұрын да, кейін де тарихтан кездеспейді. Азалы сәттің ауыр салмағынан жан-дүниесі жаралы болған жас баһадүр Қарахан Айшаны сол маңға арулап жерлеп, жас қабірдің басына адалдық белгісі ретінде махаббат күмбезі ретінде әсем кесенені тұрғызған деседі.

Мазар сырты ерекше қапталған, оны тек Бұхарадағы Исмаил Самани мазарымен ғана салыстыруға болады. Жалпы, тарихи кесененің құрылысы жайлы нақты деректер жоқ. Айша бибі кесенесі 62 түрлі терракот қыш тақталармен көмкеріліп, әр қилы үйлесім мен нұсқалардан тұратын, түрлі өсімдік гүлдері мен геометриялық түрлер сарынындағы өрнектерге бай. Сондықтан, Айша бибі кесенесі қазақ халқының ежелгі ою өрнегін сақтаған мұражай іспетті. Қошқармүйіз, жапырақ, қыңырмүйіз, қазмойын, бітпес, жауқазын, құсқанат, төртқұлақ. Композициялық ою-өрнектің барлық түрін осы кесенеден көруімізге болады.

Ескерткішті қалаған кірпіштердің әртүрлілігінің өзі таң қалдырады. Сегіз сәулелі жұлдыз орта ғасырлардағы ғылымның тілі болған араб тілінде бұл таңба «руб әл-хизб» ислам символы немесе «Оғызханның жұлдызы» деп аталады. Араб тілінен аударғанда хизбаның төрттен бір бөлігі деген мағынаны білдіреді (бұл бөлу жүйесінің негізгі мақсаты-Құранды оқуды жеңілдету.) Арабта 8 саны ^ былай жазылады. Көне заман адамдары сегіз санын сенімділіктің, өркендеу, шындалудың шыңы деп есептеген. Сегіз санының құпиясы әлемдегі мәңгілік үздіксіз қозғалысты білдіреді. Қарахан мемлекеті тұсында сопылық ілім айрықша дами түсіп, жарық дүниеден баз кешкен сопы дәруіштер көбейіп, діни мешіттер көптеп салынуының әсерінен осындай белгілерге көп көңіл бөлінді. Жәннаттың 8 қақпасы (қызыл жақұт, күміс, зумруд, лағыл, гауһар, нұр, зұбаржат, алтын). Қарахан кесенесінің ішкі құрылымы да сегіз бұрыштан тұрады. Археологиялық қазбалар көрсеткендей, бұл ғимаратты өрлеу кезінде 30 түрлі өрнекті қыш кірпіштер пайдаланылған. Кесененің шығыс жағында минаретке жоғары шығатын баспалдақ бар. Баспалдақтың жетінші қатарына көтерілгенде екі жағында X ғасырдан сақталған үш оюлы кірпіш қаланып, сол кірпішке ойылып салынған «шексіздік» белгісін көреміз. Аллаға құрмет шексіз болу керек деген мағына береді.

Қазіргі кезде сегіз сәулелі жұлдыз өткеннің ескерткіші ғана емес, күнделікті тұрмыс-тіршілігіміздің ажарын ашатын рухани құндылық ретінде тарихи өлкеміздің логотипіне айналып үлгерді.

Колонналардың жоғарғы жағы ваза түрінде жасалған. Бұрыш колонналары, жоғары қарай сүйірлене жасалған белдеушелері өсімдік гүлді оюлармен өрнектелген терракот қыш тақталардың 18-ші қаламында:(3,4м) биікте арабтың куфа әріптерімен оюланған «Күз ...бұлттар...жер ғажайып...» деген тылсым сөздер жазылған.Кесене құрылысына антисейсмикалық мақсатта арша ағашы пайдаланылған.

Кесене құрылысын 1897 жылы В. Каллаур, 1938-1939 жылдары А. Бернштам бастаған КСРО ҒА Қазақ филиалының тарих және материалдық мәдениет экспедициясы, 1953 жылы Қазақстан Ғылым академиясының экспедициясы зерттеген. Айша бибі кесенесі біздің дәуірімізге жартылай қираған қалпында жетті.

Ғасырлар тереңінен біздің заманымызға дейін кесененің батыс жақ қабырғасы мен оған жапсарлас қабырғаларының қалдықтары ғана жеткен.1979 жылы сақталған кесене қабырғаларын жауын шашыннан қорғау мақсатында әйнекті жабумен жабылды. Қаншама жылдар бойы археологтар, сәулетшілер, жаңғыртушы-реставраторлар кесенені қайта жаңғырту туралы пікірталас жүргізді. 2002-2005 жылдар аралығында «Қазақ қайта жаңғырту» мекемесінің Түркістан филиалы мамандары үш жыл ішінде жөндеу жұмыстарын жүргізіп, 2005 жылдың көктем айында алғашқы қайталанбас көз қуантарлық ғажап келбетіне енді.Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойы қарсаңында 2005 жылы қазақ елінің тұңғыш президенті елбасы Н.Ә.Назарбаев қайта жаңғырған ұлт мұрасының інжу маржанына айналған кесенені салтанатпен ашты [3. 92 б].

Жауын шайып, жел мүжіп, уақыт өз белгісін салғанымен бір - бірін шынайы сүйген ғашықтардың махаббатының өшпес белгісіндей болып тұр. Өмірінің соңында өзін Айша кесенесі көрініп тұратын жерге жерлеуін аманат еткен.

Бүгінде Елбасының 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның жалпы ұлттық қасиетті нысандар тізіміне енген.

ПАЙДАЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байдалиев Д.Д. Қасиетті Қазақстан – Нұр-Сұлтан 2019, 12 б.
2. Қасеналин А., Есенов С. Әулиеатаның қасиетті орындары – Астана, 41б.
3. Ошанов О. Тараз Жібек жолының інжу-маржаны – Алматы 2014, 92 б.

Шаизхан Ұлжалғас Шаизханқызы
«Ежелгі Тараз ескерткіштері»
мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі
кіші ғылыми қызметкер
Тараз қаласы.
Ulzhalgas290895@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТҰҒЫРЫ - ТАРАЗ ҚАЛАСЫ

Түйін

Тағылымды тарихы мен өрелі мәдениеті ерте кезеңдерден-ақ талайлардың таңдайын қақтырып, тамсандырған Жамбыл өңірінің тарихы кімді болса да бей-жай қалдырмасы анық. Бұл қасиетті өлкенің өзіндік ерекшелігі мен тарихы туралы көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізіп, жыршылар мен ақындар өз шығармаларына арқау еткен. Жамбыл облысы арқылы өтетін жол бағыттарында көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер орналасқан. Көне Тараз шаһарының екі мың жылдан астам даңқты тарихы бар. Облыстың әр қиырында түрлі тарихи кезеңдерге байланысты мол құпиясын ішіне бүккен орындар жетерлік.

Аннотация

История и культура Джамбулского региона не оставляет равнодушным ни одного человека с самых ранних времен. О самобытности и истории этого священного края исследовали многие ученые, поэты. На путепроводах через Жамбылскую область расположено множество памятников истории и культуры. Древний город Тараз имеет более двух тысяч лет славной истории. В разных уголках области немало мест, связанных с различными историческими периодами.

Тарихын білмегеннің болашағы бұлыңғыр деген бар. Осы орайда тарих ғылымының ұрпақ тәрбиесінде, мемлекетшілдік мәселеде орны айрықша. Тарихы неғұрлым тереңге кеткен өркениеттердің іргесі берік, болашағы жарқын. Бұл ретте, «Рухани жаңғыруды» басты бағдар етіп алған Қазақстан

үшін де мұның маңызы зор. Олай болса, бүгінгі мақаламызды Қазақ жеріндегі соның ішінде, тағылымды тарихы мен өрелі мәдениеті ерте кезеңдерден-ақ талайлардың таңдайын қақтырып, тамсандырған Жамбыл өңірінің тарихы кімді болса да бей-жай қалдырмасы анық.

«Көненің көзіндей, тарихтың өзіндей болған жәдігерлерді жинақтап жүйелеу, оларды келешекке сақтап жеткізу, өзге жұртқа барымызды көрсетіп насихаттау – абыройлы міндеттің бірі», - деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев атап өткендей, Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда ұлттық мұраны қастерлеуге, сақтауға ерекше ден қойылып отыр.

Тараз - 2000 жылдан астам тарихы бар қала, әлемдік өркениет қазынасына енген Ұлы мәдениеттердің мұрагері. Шу-Талас өзендері аралығы қазақ этногенезінің даму орталығымен қатар Қазақ хандығы құрылған жер болып табылады. Сан ғасырлар тарихтың құпиясын бойына жиып жатқан осы қала туралы Шығыстық көне жазбаларда деректер көптеп сақталған. Оларда қаланың атауы **«Тараз»**, **«Талас»**, **«Далоосэ»**, **«Ианги»** деп аталғаны жөнінде мәліметтер кездеседі. Тараз қаласы туралы алғашқы ақпарат қытай дерек көздері бойынша біздің ғасырға дейінгі I ғасырды қамтиды және Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің бірі болған Қаңлы бірлестігінің саяси тарихымен байланысты.

X ғасырдағы араб географы Әл-Макдиси былай деп жазды: «Тараз-бақтары қыруар көп, халық тығыз қоныстанған, орлары, төрт қақпасы мен адамдары мекендеген қамалы бар үлкен бекіністі қала. Екінші мекенде үлкен өзен, оның ар жағында шаһардың бір бөлігі, оның үстінен өтетін көпір бар. Базар ортасында мешіт үйі тұр». Ал Фирдауси: «Тараздың садағындай қиылған қас» («Шахнаме») десе, Баққулық Абд ар-Рашиддың жағрафиялық шығармасында: «Тараздың ауасы таза, суы мөлдір, жері құнарлы, нағыз бейішті еске түсіреді. Ал, тұрғындары жарқын жүзді, кең пейіл, әйелдері мен еркектерінің жүздері қандай сұлу», - деп тебірене жазады. Араб саяхатшысы, ғалым Максиди: «Қаланың аймағында 200-ден астам қалалар мен қыстақ-кенттер орналасқан. Ал, қала ішінде сауда жасап тұрған жүңгіршектер, іші қайнаған базар, оның бір жағында мешіті, медреселері, қолөнершілердің шеберханалары, абыр-сабыр, ары-бері жүрген адамдардан көзің талады», - деп таңданысын, қызығушылығын білдіреді. Сонымен, Тараз сырттан келген адамдардың назарын бай тарихымен, көркем табиғатымен, қонақжай халқымен, әдеби-мәдени мұраларымен баурап, ұлт руханиятының ғажайып ғаламаттарымен де назар аудартқан айшықты да әсем қала болған. Тараз ірі сауда қаласы ғана емес Түркі әлемінің бесігі болып саналады. Олай дейтініміз Батыс Түркі, Түргеш, Қарлұқ, Қарахан қағанаттарының саяси-мәдени астанасы болып, ғылым мен білімнің, қолөнердің ордасына айналды.

ҚР Үкіметінің 1998 жылғы 24 наурыздағы №256 қаулысымен ұйымдастырылған ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі Қорық-музейіміздің негізгі қызметі – тарихи-мәдени мұраларды сақтау, насихаттау, ғылыми

зерттеу, археологиялық нысандардағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу, бақылау, ғылыми-танымдық материалдар жариялау, туристік кластер саласындағы жұмыстарға қолқабыс жасау, танымдық әңгімелер мен лекция-сабақтар өткізу, мұралардың қорғау аймақтары мен жер телімдеріне бақылау жасау, экскурсиялар мен тарихи сабақтар өткізу. «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-музейінің қарамағында тас ғасырынан бастап бүгінгі күнге дейінгі әртүрлі тарихи кезеңдерде тұрғызылған, қала ішінде де, Жамбыл облысының аумағында да орналасқан Республикалық маңызы бар 30 ескерткіш бар.

Жамбыл облысының аумағында орналасқан ортағасырлық бес ірі қала - Ақтөбе-Баласағұн, Құлан, Өрнек, Қостөбе, Ақыртас сарай кешені 2014 жылы «Ұлы Жібек жолының Чанъань-Тянь-Шань дәлізі» маршруттар желісінің ескерткіштері ретінде ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізілді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс өркениетін біріктірген Ұлы Жібек жолының тарихи мұрасына назар аударады. 2018 жылы Ақыртас кешені мен Айша бибі кесенесі ерекше туристік тартымды нысандардың Бүкіләлемдік тізімін толықтырды.

Талас және Шу аңғарларындағы қалалар жиынтығы үлкен бір топты құрайды деп айтсақ қателеспейміз. Талас өңірінде күні бүгінге дейін сақталған және ортағасырларда Қазақстан территориясында ірі мәдениет орталығы болған ортағасырлық қалашық – Қостөбе қаласы. Бұл қала жайындағы мәліметтер X ғасырлардың аяғына жататын жазбаларда кездеседі. Қостөбе қалашығы туралы ортағасырлық географтар, тарихшылар мен саяхатшылар да көптеген мәліметтер қалдырған.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қолға алынған Қазақстанның киелі жерлер картасына есепке алынған жергілікті маңызы бар нысанның бірі – Өрнек қалашығы тайпалық қоныстан Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда-экономикасы қарқынды дамыған қалаға айнала алған. Т.Рысқұлов ауданы, Өрнек ауылының аумағындағы Сұлутөр шатқалында орналасқан. Ортағасырларда негізі қаланған қалашық түркі дәуіріндегі қала мәдениетінің ірі орталықтарының біріне жатады. Алғашында тайпалық қоныс болып кейін бірте-бірте ауқым кеңейген қалашық Қарахан хандығы тұсында қалалық-әкімшілік орталық болған. Ұлы Жібек жолымен халықаралық сауда-саттық жасау есебінен қалашық X-XII ғасырларда өзінің шарықтау шегіне жетті.

Ерте ортағасырлар кезінде Ұлы Жібек жолының солтүстік бағытының Қазақстан арқылы өткен тармақтарының бойында сәулеті мен дәулеті келіскен қалалар қалыптаса бастады. Солардың ішіндегі маңызы ерекше ескерткіштердің бірі ортағасырлық – Құлан қалашығы. Тарихы VI-XIII ғғ. жататын археологиялық ескерткіш Т. Рысқұлов ауданының орталығы Құлан ауылының солтүстік-шығыс шетінде орналасқан. Құлан қалашығында ғылыми-зерттеу жұмыстары XIX ғ. бастау алып, әлі күнге дейін жалғасуда. Зерттеулер нәтижесінде Құлан жергілікті түріктерге тиесілі сәулетті сарайлары бар мәдени орталық қалалардың бірі болғандығы анықталып отыр.

Шу алқабы ертеден-ақ отырықшы шаруашылық пен мәдениеттің алтын бесігі болған. Оның айғағы үлкенді-кішілі қалалар мен шаруашылық алқаптары. Міне осындай кең алқапты ортағасырлық қалалардың бірі ортағасырлық – Ақтөбе қалашығы. Қалашық Шу ауданы, Ақтөбе ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 3 шақырым жерде Ақсу өзенінің жағасында орналасқан.

Өңіріміздегі әлемдік мәдениетке бергісіз тарихи-мәдени ескерткіштеріміздің бірі, бұл – Ақыртас құрылыс кешені. Ата-бабаларымыздың көне дәуірдегі мәдениетінің озық үлгісі болған Ақыртас сарайы - Тараз қаласынан шығысқа қарай 40 шақырым жерде, Ақшолақ темір жол станциясынан 6 шақырым оңтүстікке қарай Қырғыз Алатауының етегінде орналасқан. Әлемдік мәдениетте тарихын тасқа жасырған құпия құрылыстың ғаламдық кереметтердің қатарынан ойып орын алары заңдылық. Мұндай ғажайып керемет құрылыстар әлем тарихында санаулы ғана. Таудың қызыл түсті тастарын әдемілеп ойып отырып, салмағы тонналап тартатын бітеу тас блоктар жасап шығару – адамзат баласының есте жоқ ескі замандағы өркениетінің баға жетпес құндылығы. Міне, осындай ұлы өнер мәдениетінде ерен ерлігімен тарихтың тархан беттерінде қалған ұлттардың бірі - ол біздің Қазақ халқы еді. Ежелгі дәуірдің асыл мұрасына айналып, көз тартар көркемдігімен талайдың таңдайын таң қақтырған Ақыртас кешені -ата-бабаларымыздың сәулет өнеріндегі қайталанбас ғажайып қолтаңбасының бірегейі. Мәдениеті де, тарихы да, өркениеті де ежелден өркендеген бабаларымыздың куәгер көзі ретінде бүгінгі күні өз құндылығын сақтап тұр.

Ежелгі Тараз қалашығында біраз жылдан бері археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, мыңдаған құнды жәдігер табылған. Ол дүниелер талай жылғы тарих жайлы тың мәлімет алып, бәймәлім болып келген жәйттардың бетін ашуға мүмкіндік бермекші. Негізінде, археологтар көне қалашықтың орнын алғаш 1890 жылы зерттеп бастаған. Бірде тоқтап, сосын қайта жалғасқан жұмыстар жалпы алғанда 24 жылды құрайды. Ал 2011-2017 жылдардан бері мамандар шаһарды жіті зерттеуге мықтап кірісті. Осы уақытқа дейін бұл маңнан 50 мыңнан астам түрлі заттар мен бөлшектер табылған. Құнды да бірегей жәдігерлер табылуының нәтижесінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы қарсаңында «Көне Тараз» музейін салтанатты түрде ашып, табылған жәдігерлер сонда орналастырылды.

Көне шаһар Тараздың кешегісі мен бүгінін - тарихшы-ойшыл М.Х. Дулати, ақын-айтыскер Ж. Жабаев, қоғам қайраткері Т. Рысқұлов, халық қаһарманы Б. Момышұлы т.б. еңселі ескерткіштері, көкпен « таласқан биік бейне тұлғалары асқақтатып-ақ тұр. Олар орын алған биік те еңселі, тұғырлы тұлғалары кеше мен бүгінді байланыстырып, бүгінгі ұрпақты бірлік пен берекеге бастап тұрғандай әсер береді. Ежелгі Тараз тарихи оқиғаларға бай. Өзі өмір сүрген VI-IX ғғ. алғашқы кезеңінде қала қарлұқтарға қарады, ал Исмаил Ахмет жаулап алғаннан кейін IX ғ. соңында Саманидтер әулеті иеліктерінің құрамына енді. X ғ. аяғы мен XI басы ғасырда Тараз Қараханидтер

мемлекетінің астанасы болады. Онымен қоса «Қазақ хандығының» алғашқы территориясы дәл осы Тараз қаласының Шу мен Талас аңғарында орналасқан Қозыбасы жерінде құрылды. XI ғасырдың ғұлама ғалымы Махмұд Қашқари Тараз тұрғындары түрік және соғды тілдерінде сөйлегенін тілге тиек етеді. XIғ. Таразда ақша сарайы жұмыс істеген. Көптеген Шығыс елдеріндегі археологиялық қазбалар кезінде Таразда соғылған күміс дирхемдер табылды. Тараз Дех, Адахкес, Бехлу, Шелжі, Сус, Нужикес, Хамукат, Жікіл секілді шаһарлары бар үлкен аймақтың орталығы болды. Өзінің көп ғасырлық тарихында Тараз әлденеше рет қирауға ұшырады. Қорытындылай келе сонымен, Тараз сырттан келген адамдардың назарын бай тарихымен, көркем табиғатымен, қонақжай халқымен, әдеби-мәдени мұраларымен баурап, ұлт руханиятының ғажайып ғаламаттарымен де назар аудартқан айшықты да әсем қала болған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы, Жамбыл облысы, Алматы 2012 жыл, 37-50 б
2. «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты монографиясы, Алматы 2019ж
3. Тараз қаласының ескерткіштер жинағы, Алматы 2012 ж.
4. Ежелгі Тараз ескерткіштері, Тараз, «Рысбаева және Ко» 2010 ж., 24-26 б.
5. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы, Жамбыл облысы, Алматы 2002 ж., 31-35 б.
6. «Жамбыл облысының сакралды географиясы» монографиясы, Алматы 2019 ж.
7. Қасиетті Қазақстан, Нұр-Сұлтан 2019 ж
8. «Ортағасырлық Тараз» Т. Н. Сенигова, Алма-Ата 1972 ж, 5-35 б.
9. Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. – Астана: Фолиант, 2017. – С. 130-133.

Хайргельдинов Руслан Ерланович
учитель высшей категории, мастер-
эксперт Кешкенекольской СШ №2,
Айыртауского района СКО

РЕКОНСТРУКЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ЧЕЛОВЕКА БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Түйін

Мақалада Красный Яр қонысындағы археологиялық қазба материалдары негізінде Ботай мәдениетін тасымалдаушылардың дүниетанымдық аспектілері де қарастырылады. Басты рөлді Ботай археологиялық мәдениетінің таралу ареалының табиғи-климаттық аймағы ойнайды, онда барлық еңбек құралдары мен әлемдік көрсетілім қоршаған материалдардан – кремнийден, ағаштан, орманды дала аймағының жануарларынан құралады.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос и мировоззренческих аспектах носителей Ботайской культуры на основе материалов археологических раскопок на поселении Красный Яр. Главную роль играет природно-климатическая зона распространения ареала Ботайской археологической культуры, где все орудия труда и миропредставление строится из окружающих материалов – кремния, дерева, животных лесостепной зоны.

После первых публикаций материалов из поселения Ботай, а затем и других памятников (Роцинское, Баландино, Красный Яр, Васильковка, Сергеевка), стало ясно, что в энеолите изучаемого региона существовала оригинальная археологическая культура, которая была названа «Ботайской».

«Археологическая культура - это группа памятников занимающих сплошную территорию..... и обладающих объективно существующий сходством материальных и не материальных предметов, образующих сплошную внутренне связанной системы, единообразно изменяющуюся во времени и ограниченно варьирующие пространства, существенно отличающиеся от аналогичных систем, характеризующих другие культуры»

Энеолит является переходным периодом, меднокаменным веком. Пользуясь в течение миллионов лет семенными орудиями, человек постепенно эволюционным путем достиг такого уровня развития, что мог изготовить орудия из металла. Первым металлом, который освоил человек, была медь.

По критериям археологической периодизации под энеолитом следует понимать эпоху внедрения медных орудий. Это, как правило, приводит к деградации кремневой индустрии в целом, обеднению наборов каменных орудий. Наиболее отчетливо энеолитические комплексы представлены в южной зоне, где внедрение медных орудий позволило земледельцам и скотоводам достигнуть значительных успехов в развитии производства. Здесь особенно ярко видно, что энеолит не какой-то переход ный этап, а самостоятельная и важная историческая эпоха.

Определенную роль сыграл энеолитический период и в зоне преимущественно скотоводческого развития производящей экономики. Эта зона охватывает примыкающие к названным трем центрам евразийские степи.

Однако здесь в полной мере стремительный расцвет, классический для Юга, и нашедший отражение в определенном наборе археологических типов, приходится уже на эпоху бронзы.

Далее на север роль энеолитического периода убывает. Внедрение медных орудий в хозяйственные системы охотников и рыболовов имело меньшее значение, чем в зоне оседло земледельческих культур. Поэтому степные комплексы, выделяемые как энеолитические, скорее являются звеном археологической систематики, чем отражением исторической эпохи.

Энеолит казахстанских степей выглядит совсем иначе. Здесь совершенно иная природно-экологическая среда и для ее освоения человек, двигаясь по пути наименьшего сопротивления, выбрал другой путь приспособления. И на этом пути каменная индустрия не только не деградировала, но и поднялась еще на более высокий уровень. Человек не только до последнего максимума реализовал возможности обработки камня (сверление, самозатачивающиеся топоры, крупные наконечники копий с идеальной аэродинамической формой, гравировка и т.д.), но и неимоверно расширил ассортимент производственно-хозяйственного инвентаря (в том числе керамического и костяного). Правда, в это время утратила свое значение, пластинчато - вкладышевая индустрия.

Ботайская культура

Среди памятников эпохи энеолита, найденных на территории Казахстана, ученые особо выделяют памятники Ботайской культуры.

Ботайская культура-культура племен Северного Казахстана эпохи энеолита.

Ботайская культура, по мнению В.Ф. Зайберта, складывалась на базе местной неолитической культуры с элементами внешних инноваций. Кремневый инвентарь генетически связан с индустрией последних этапов неолитической культуры, претерпевшей процесс замены пластинчатой индустрии отщеповой. Динамическое изменение и совершенствование типов орудий из кремня непосредственно связано с активизацией производства продукции потребления и средств труда. Хозяйственно-культурный тип, сложившийся в эпоху энеолита в Урало-Казахстанских степях, можно определить как оседлый многоотраслевой с доминантой коневодства. Определенную роль в жизнеобеспечении играли охота, рыболовство, домашние промыслы. О производственно-хозяйственной деятельности ботайцев свидетельствуют десятки тысяч предметов: орудия труда, оружие, посуда, украшения. В жилых помещениях набор орудий составляют скребки, ножи, керамика, ретушеры, отбойники, наконечники стрел и копий, костяные изделия. В производственной части поселения набор чрезвычайно богат и разнообразен. Особенно много костей животных и изделий из них. Самой многочисленной и наиболее широко представленной является группа кремневых изделий. Для сырья использовалась некачественная крупнозернистая яшмовидная порода и песчанистые кварциты светло-красных и коричневых оттенков. Большинство костных останков принадлежит лошади. Единично встречаются кости

зубра, лося, косули, сайги, тура, медведя, волка, лисицы, корсака, бобра, сурка, зайца, кабана. Кроме того, следует отметить частые находки целых скелетов домашних собак, захороненных при входе в жилище, очевидно, ритуального характера.

Анализ артефактов показал, что ботайцы занимались рыболовством, охотой, собирательством, развивали домашние промыслы (деревообработку, керамическое производство, косторезное дело, ткачество, плетение утвари, выделку шкур, кожевенное дело, изготовление украшений и сакральной атрибутики).

Памятник энеолитического периода Красный Яр 1, находится 10 км к западу от г. Кокшетау. Поселение расположено на водоразделе в 5 км от степной речки Чаглинки. В этой зоне р. Чаглинка выходит из Казахского мелкосопочника на равнину и приобретает характер типичной степной речки, проложившей русло в суглинистых отложениях. Памятник был открыт в 1986 году, а в полевом сезоне 1987 года были проведены стационарные работы по вскрытию культурного слоя и изучена планировка поселка. Последнее оказалось возможным, поскольку на современной поверхности на месте древних полуземлянок остались блюдцеобразные впадины. Верхняя часть культурного слоя повреждена распашкой.

Площадка на поселении Красный Яр хорошо задернована. Дерн очень плотный, образован корнями степной растительности (разнотравие) и темной супесью. (Фото 1) На поверхности повсеместно фиксируются неровности и легкие впадины, всего фиксируется порядка 60 жилищных впадин.

В 2021 году исследовано жилище № 1 устроенное жителями ботайской культуры, которая после смены эпох больше не использовалось, а также межжилищное пространство общей площадью 112 кв.м в южной части поселения.

Площадь раскопа разделена на квадраты 4x4 м.с сохранением бровок и с полным выносом грунта за пределы раскопа. Форма котлована жилища в плане близка к неправильно-округлой форме. Жилище ориентировано по линии северо-северо-восток и юго-юго-запад.

На первом этапе вскрыт верхний дерновый слой раскопа – 10 см. При вскрытии первого слоя фиксируется остеологический материал, отщепы, фрагменты керамики, а также обломок каменного диска в квадрате А1.

После снятия дерна (гл. 10 см), каких - либо четких конструкций жилища обнаружить не удалось.

На глубине 10 см проводилась зачистка. Это было предпринято для того, чтобы получить максимальную информацию о конструкции сооружения.

Зачистка на уровне 10 см от поверхности земли несколько расширила информацию о характере залегания глин, но говорить о каких-либо конструктивных элементах не позволила. Зато в квадратах А-1, В-1-2, С-1 появились признаки уплотненного гумусированного заполнения с

вкраплениями мелких фрагментов прокаленной почвы, мелких же фрагментов прокаленной глины, фрагменты мелко раздробленных костей.

После дерновой зачистки спустились на глубину 20-25 см. В снятие этого слоя весь грунт тщательно просеивался, для того что бы не пропустить артефакты.

На этом же уровне обнаружили обширные скопления лошадиных костей (кв. А1-2, В2, С1-2). Эти скопления имели аморфные очертания, но располагались в непосредственной близости от жилищной впадины, на внутренней площадке памятника. Скопления костей (практически непрерывным слоем, шириной до 1 м). Толщина костного слоя была невелика (от 2-3 до 5-10 см). Основную массу остеологического материала составляют позвонки, зубы, челюсти.

На глубине 20-25 см были найдены фрагменты керамики. Наибольшее ее количество происходит из ям и скоплений костей.

Так же на данной глубине в квадрате С-2 был выявлен скребки количестве двух единиц, а так же каменные пластины которые ботайцы использовали как ножи, проколки, скребки и другие известные типы.

На глубине 40 см. выявились первые очертания жилищных хозяйственных конструкций. Получившие название Жилище №I, располагается в квадратах А-I, В, В-I, С-I. Черные гумусированные очертания неправильной округлой формы постепенно сужались к центру по мере углубления в котлован.

На территории раскопа было выявлено ямы содержащих кости закопанные в древнюю поверхность грунта вокруг внешней части жилища, один клад (запас камня), в северо-западном квадрате за пределами жилища. Аккумуляция осадочной породы над жилищем и на близлежащей территории была первоначально сформирована ветром. Были выявлены норы грызунов в бесплодных отложениях в большинстве ям. Некоторые из наиболее важных открытий были получены путем выявления артефактов вынутых из ям расположенных вокруг жилища.

Полученная информация не проанализирована полностью на настоящий момент, но предполагается что ямы являлись многоцелевыми.

Естественный почвенный слой в котором были вырыты ямы, состоит из заиленной глины, имеющей различную цветовую окраску. В основе их содержание составляли кости животных вместе с несколькими фрагментами керамики и каменных инструментов перемешанных меж собой.

В квадрате А-I расположено очертание жилищных впадин. В восточной части квадрата расположена западная часть жилищной конструкции, ширина которой вдоль восточной бровки достигает 4 метра. Северной части квадрата выявлен запас камня в длину 2 метра. В южной части квадрата обнаружено челюсть лошади. В южной части квадрата был обнаружен клыки собаки. Его явление идентично традициям памятника Ботай, где были обнаружены захоронения собак на территории западной части жилищ.

В квадрате В его южной части также на глубине 40 см наблюдается очертание жилища. В этом квадрате были найдены множество отщепов, бифасы, скребки а так же утюжок.

На участке В-І на глубине 40 см. зафиксировано заполнение из гумуса. Данном в квадрате было найдена скребки. Большое количество скребков и повторно заточенных отщепов найденных в жилище, возможно, указывают на то, что в доме происходила активная заготовка кожи.

В квадрате С-І 3/4 части занимает площадь Жилища №1. Западной части квадрата хорошо наблюдается контуры жилища, которая сужается южной части данного квадрата. Очертания жилищной конструкции четко видны на глубине 40 см.

В квадрате А-ІІ было зафиксировано скопление костей. На глубине 40 см. наблюдается супесчаная почва.

В квадрате В-ІІ в данном квадрате было зафиксировано большое скопление расщепленных костных останков животных и обломки орудий труда.

В квадрате С-ІІ внутренние границы Жилища №1 в ширину вдоль северной бровки достигает 1,2 м., в длину 1,3 м. Очертания четко видны на глубине 40 см. В южной части квадрата выявлено скопления костей. В юго-восточной части квадрата были обнаружены различные виды пластин, пластинчатые отщепы, скребки и наконечник стрелы. Также данном квадрате встречаются орудия из костей. Это костяные проколки и долото.

Так как контур жилища уходит за края раскопа мною было принято решение разбить дополнительные два квадрата которые будут именоваться квадрат А и С.

Разбив дополнительные квадраты общая площадь раскопа было увеличена с 112 кв. м на 148 кв. м.

В квадрате А на глубине 40 см наблюдается контуры жилища на юго-востоке квадрата. Так же данном квадрате было обнаружено 46 отщепов заготовок, 3 скребла, 8 скребков и одно комбинированное орудия нож и скребло. Данные артефакты показывают что тут было мастерская для изготовление орудия труда.

Квадрат С на глубине 40 см зафиксирована контуры жилища на юго-западном части квадрата. На данной глубине были обнаружены орудия труда виде скребков, ножа а так же наконечника копья.

Жилище 1. Перепад рельефа современной поверхности здесь не превышает 10 см, поэтому жилищная впадина была почти незаметна и отличалась лишь более интенсивной растительностью.

Темное гумусированное заполнение котлована обозначилось зачисткой на глубине 30...40 см от поверхности земли. Дальнейшая выборка грунта велась по их материковым очертаниям. В результате был расчищен котлован по форме, в плане близкой к округлой и с площадью пола 46 кв. м. Пол ровный, горизонтальный, находился на глубине 95-100 см от современной поверхности.

При разборе культурного слоя в котловане отмечено, что основная масса остеологического материала лежала над развалом стен. По периметру, за основанием стен, почти повсеместно фиксировались скопления костей. Все они расположены в гумусированном или на границе гумусированного и светлого суглинистого горизонтов, с проникновением в последний.

Практически по всему полу котлована, а также по его стенкам (особенно в южной половине), хорошо видна обмазка из белой глины.

Очаг фиксировался по насыщенному углистому слою, и скоплению камней. Четкой границы очага установить не удалось, поскольку его остатки рассеяны.

В западном секторе жилища расчищено охристое пятно. Здесь же находились кости лошади.

Всего из раскопа происходит около 282 артефакта из камня, кремния, кости и глины. Находки залегали на всем протяжении культурного слоя от уровня -20 до -100 см как в жилищах, так и в межжилищном пространстве.

Изделия из камня представлены перфорированными дисками, пряслицами, развертками, молотами, пестами, терочниками и др. аналогичными предметами (см. статистическую табл.). Изделия из кремния (скребки, ножи, скребла, бифасы-наконечники копий, дротиков, стрел, отщепы с ретушью, проколы, провёртки и др. изделия выполнены в традиции отщеповой технологии)

Часть предметов выполнены из кости лошади – проколки, долото. Керамики представлена 66 фрагментов, яцевидной формы украшена гребенчатым и штампованным орнаментом в виде зигзагов, треугольников, ямочных оттисков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зайберт В.Ф. Ботайская культура // Степная цивилизация восточной Евразии. Древние эпохи. Том 1. Астана, 2003. – С. 39-60.
2. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. Кокшетау, 2007. С. 10-20.
3. Рогинский Я.Я. Изучение палеолитического искусства и антропологии. Вопросы антропологии, 1965, вып. 21. С. 114.
4. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии». Наука, 1984. С 56.

Зікірия Досым Қуатұлы
«Есік» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы
директорының орынбасары

**«ЕСІК» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫ
(ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ
БІР БӨЛІГІ РЕТІНДЕ)**

Түйін

Мақалада автор «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарына шолу жасай келе Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында іске асырылған 2021 жылғы ғылыми жобалары, сол жобалар нәтижесіндегі ғылыми жаңалықтары туралы айтылады.

Аннотация

Автор статьи делает обзор археологических исследований Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», и рассказывает о научных проектах 2021 года, реализуемых при программно-целевом финансировании Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, а также сообщает о научных открытиях в результате осуществления этих проектов.

Кез-келген халықтың рухани байлығы көбіне оның тарихи жадын сақтауға, ұлттық-мәдени дәстүрлерін қорғауға және дамытуға қаншалықты қабілетті екенімен анықталады. Бұл тұрғыда негізгі рөлді тарихи-мәдени құндылықтарды жинап, сақтап, қалпына келтіріп, сараптап және көпшілік назарына ұсына отырып насихаттайтын музейлер алары тағы да анық.

Қазақ халқы ежелден-ақ аса бай мәдени құндылықтарға ие халық. Данышпан бабаларымыз өздерінің артына ауыз әдебиеті мұралары, салт-дәстүр, қолөнер арқылы талай құндылықтар қалдырып кеткен. Алайда заң өзгеріп, заман ауып, дәуір аунағанда оның көбі шаң басқан санада, болмаса ескірген, жарамсыз ретінде күресінде қалып отырды. Дейтұрғанмен әлемді біртектендіруді көздейтін (керісінше, әлем халқы саналуан болғанда ғана жер бетіндегі өмір қызықты екенін ескерместен) жаһандану идеясының күшейе түсу себепті жекелеген халықтарға өзінің мәдени ерекшеліктерін сақтау қиынға соға түсті.

Жаһанданған қоғамда қоғамдық даму әсерінен негізгі құндылықтардың орны ауысуы ұлттық мәдени ерекшеліктердің, руханияттың жойылуына әкеліп

соқтырады. Сондықтан да тарихи-мәдени мұраларымызды сақтауда, оны туристік, ағартушылық және білім беру ісінде пайдалануда музейлердің орны ерекше. Қазіргі уақытта музей өз алдына жеке әлеуметтік институт ретінде бір өзі мәдени, білім беру, ғылыми-зерттеу орталық қана емес, мәдени-көңіл көтеру кешені сынды көптеген бағыттарды қоластына біріктірген ерекше мәдени орын рөлін атқарып отыр. Себебі, музей болсын, музей-қорықтар болсын олардың болашағы осындай сан қырлы бола алуында жатыр.

Заманауи музей өткен мен бүгіннің арасында алтын көпір, сан мыңдаған жылдар арасына эп-сәтте апарып келе қоятын «уақыт машинасы» міндетін атқаратын, сол арқылы ел азаматтары мен өскелең ұрпақтың бойына отансүйгіштік, мемлекетшілдік, мәдени құндылықтар дәнегін егетін ерекше мәдени орын.

Алайда келушілер үшін музей экспозициясында орын алып, тылсым сырларды бойына бүгіп тұрған музей жәдігерлері өз бетінше келіп ол жерге жайғаса қоймайтыны анық. Оның ар жағында аптапқа күйіп, суыққа тоңып экспедицияларда жүрген археолог-ғалымдардың, реставраторлар мен экспозиционерлердің, музей қызметкерлерінің маңдай тері жатады.

Біз осы мақаламызда еліміздегі сондай музейлердің, дәлірек айтсақ музей-қорықтардың бірі Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитеті «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бүгінгі таңдағы сан қырлы еңбектерінің ішіндегі археологиялық ғылыми-зерттеу еңбектеріне қысқаша тоқтала кетсек деп отырмыз. Себебі, музей-қорық алғаш ашылған кезде-ақ алдыға қойған мақсаттардың бірі ғылыми-зерттеу мекемесі ретіндегі жұмыстарды жолға қою болатын.

«2011 жылдан бастап қорық-мұражай ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде Аккредитациядан өтіп, археологиялық қазба жұмысына рұқсат беретін лицензияға ие болды. Алғашқы қолданбалы-зерттеу жұмысын «Жетісу сақтары және Есік қорғаны» атты жобадан бастадық» [1, 5 б].

Атап айта кетерлік бір жағдай «Есік» музей-қорығы 2018 ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде екінші рет аккредитациядан өтті.

Одан бергі жылдарда да «Есік» музей-қорығы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан жарияланған байқауларға үзбей қатысып, аталмыш министрліктің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру аясында жүргізілген ғылыми-қолданбалы жобаларды жүзеге асырып келеді. Олардың арасында осыған дейін жүзеге асқан «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» (2016-2018 жж.), «Сақ дәуірінен XIII ғасырға дейінгі Рахат археологиялық кешенінің материалдары негізінде Жетісу материалдық мәдениетінің семиозисі» (2019-2020 жж.) жобалар аясында Алматы облысындағы бұрындары ғылымға белгісіз болып келген бірнеше тарихи-мәдени ескерткіштер орындары анықталып, ғылыми айналымға қосылды.

Одан басқа «Есік» музей-қорығы мен ҚХР Шәнси провинциясы Сиэн археологиялық институты, Корея Республикасының ғылыми-зерттеу

мекемелері, Данияның Копенгаген қаласындағы «Геогенетика орталығы», РФА Археология институты сынды мекемелермен ғылыми-зерттеу, ғылыми-археологиялық жұмыстарды да бірлесіп сәтті жүзеге асырды.

2021 жылы да «Есік» қорық-музейі Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыруы аясында «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» атты екі бірдей жобаны жүзеге асырып отыр.

Іле Алатауының солтүстік баурайы 100 жылдан бері зерттеліп келеді. Географиялық тұрғыдан аса қолайлы жерде орналасқан, қолайлы климаттық жағдайы бұл аумақта адам баласының барлық тарихи дәуірлерде тығыз қоныстанғанын көрсетіп отыр. ХІХ ғасырдың ортасында алғашқы зерттеулер осы аймақтың табиғи байлығын ғана емес, сонымен қатар, көптеген археологиялық ескерткіштердің бар екендігін көрсетті.

Көптеген қорғандар (обалар), петроглифтер, ежелгі қоныстар мен ортағасырлық қалашықтар сынды археологиялық нысандардың көп шоғырлануы осынау таулы аймақтың өмір сүруге аса қолайлы болғандығынан болса керек. Іле Алатауы Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік жоталарының бірі болып саналады. Солтүстік беткейлері жазыққа қарайды, оның тау бөктері құнарлы топырақты және су көздеріне аса бай болып келеді.

Осы аумақта, дәлірек айтсақ Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы аумағындағы ежелгі сақ-үйсіндерді қонысы болған деп болжанып отырған Рахат қалашығында **«Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау»** жобасы аясында археологиялық экспедиция жұмыстарын ұйымдастырып, Рахат қорымының шығыс тобында орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін екі қорғанында (оба) және қоныс орнында қазба жұмыстары жүргізілді. Осы топтың қола дәуірі обаларынан табылған заттарды саралай келе, алдын-ала болжам бойынша қола дәуірінің андронов мәдениетіне жататын «көлсай үлгісіне» жатқызуға болады.

Археологиялық зерттеулердің ақпараттылығын жоғарылату – далалық зерттеулерден бастап теориялық жиынтықтауға дейінгі олардың барлық уақытында өзекті мәселе болып табылады. Қазба барысында табылған материалдардың әр түрлілігі ғылымның әртүрлі салаларының басын қоса отырып, түрлі әдістемелерді біріктіруді қажет етеді.

Археологиялық және палентологиялық әдістердің өзара үйлесімі археологиялық ескерткіштерді зерттеу тәжірибесінде бұрыннан бар болғаныменәлі де болса жеткілікті дәрежеде жүзеге асып жатқан жоқ. Ежелгі қоныстар мен қорымдардан алынған остеологиялық материал сипаттамасы көбінесе түрін анықтаумен және ол затты не үшін пайдаланғанын анықтаумен ғана шектеледі. Дегенмен, антропологиялық материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатып қана қоймай ескерткіштен барынша көбірек ақпарат алу да маңызды болып табылады.

Қазба жұмыстарынан табылған артефактілерді зерделеу үшін аналитикалық зерттеулер нәтижесін ескеретін синтез әдісі, салыстырмалы, типологиялық, хронологиялық (мерзімдеу) әдістер сынды әдіс-тәсілдер қолданылды [2, 48 б]. Мүмкін болатын теориялық негіз ретінде семиотикалық тәсілдің келешегі ескерілді.

Рахат шатқалында бұрын соңды тіркелмеген археологиялық ескерткіштерді анықтау, жалпы жай-күйін бағалау және жедел зерттеу жүргізілуге тиісті (апаттық жағдайдағы) археологиялық нысандарды (обаларды) анықтау жұмыстары барысында Рахат шатқалының аузынан Рахат қалашығының алдына апаратын ежелгі ирригациялық канал табылды. Су қабылдағыштан шоқыға дейінгі каналдың ұзындығы кем дегенде 1,5 шақырымға жетеді. Сақталған қабырғалардың фрагменттерінің нәтижесінде каналдың үлкен өзен тастарынан салынғанын анықтау мүмкін болды. Арнаның ені 1-ден 1,5 м-ге дейін, қабырғаларының биіктігі 1-ден 2 м-ге дейін жеткен. Каналдың құрылысы ерте темір ғасырының кейінгі кезеңіне немесе ерте орта ғасырларға қатысты болуы мүмкін. Болашақ зерттеулерде объектінің салыну уақытын дәл анықтау үшін геоморфология деректерін қарастыру қажет. Сонымен қатар, ұзындығы 1 шақырымдай болған екінші канал анықталды. Ол тікелей Рахат қалашығын сумен қамтамасыз ету міндетін атқарған екен. Анықталған конструкциялар бүкіл Жетісу өңірінің аумағында ерте темір ғасырында және ерте орта ғасырдың ирригациялық жүйесін зерделеуге негіз болады. Әзірге осы табылған суландыру жүйелері бұл аймақтағы суармалы егіншіліктің ең ежелгі дәлелі болып табылады [3, 20 б].

Рахат (қоныс, қалашық) ескерткішінен табылған 343 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізілді (кесте 1). Оның ішінде сүтқоректілерге тиесілі 327 дана жануар сүйектің 211 данасы нақты түрге (таксон) ажыратылды (64,5%) (кесте 1-2). Үй жануарларына тиесілі остеологиялық материалдардан (65,7%), құлан/есек, құс, түлкі және түлкі/қарсақ сүйектері анықталды. Материалдарды сипаттау палеозоология ғылымындағы қалыптасқан тәсілдерге сүйеніп жүргізілді. Жануар түрлері, қаңқа элементтері, жас ерекшеліктері, әрбір түрдің жеке элемент бөліктері, сүйектердің бөлшектену үдерісі анықталды. Сүйектер бөлшектену үдерісіне орай өз ішінде үшке топталады – бүтін, шартты түрде бүтін және фрагмент. Шартты түрде бүтін сүйектерге тоқпан жілік, сан жілік, кәрі жілік, сирақ сүйектерінің эпифиздері, бүтін диафиздері, жамбас, шынтак сүйегінің буынмен жалғасатын ойыстары, омыртқалардың бүтін сақталған денесі мен буын өсінділері жатады. Фрагментті сүйектерге қатты майдаланған элементтер енгізілді. Төмендегі кестелерде «бүтін» сүйектерге бүтін және шартты түрде бүтін сүйектер бірге топталып қарастырылды [4, 41 б].

Жануар түрі	Сүйек/жануар саны	Сүйек саны (%)
Уақ мал – Capra et Ovis	45/4	21,3

Қой – <i>Ovis aries</i>	3/1	1,4
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	57/9	27,0
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	33/3	15,6
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	1/1	0,4
Жылқы немесе құлан – <i>Equus sp.</i>	1/1	0,4
Түлі немесе қарсақ – <i>Vulpes sp.</i>	13/2	6,1
Түлкі – <i>Vulpes vulpes</i>	58/1	27,4
Жиыны (экз.)	211/22	100,0
Сүтқоректілер (анықтауға келмейді)	Ірі жануар	48
	Ұсақ жануар	68
Құс – <i>Aves indet</i>	16	

Ал, тағы да бір «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» жобасы аясында Өрнек және Есік қорымдарындағы ерте темір дәуірінің ескерткіштері болып саналатын 2 элитарлық қорғанға далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қорған үйіндісі сумен қамтамасыз ететін каналдар жасау кезінде (1970-80 жылдары) басқа жақтан әкелінген топырақтармен жабылып қалған және қорған үстін түрлі өскіндер басып кеткен. Қорған үйіндісі сырт көзге болар-болмас көрініп жатты. Бұл қорымда бұдан бұрын да жұмыс жүргізу тәжірибесі болғандықтан үйінді тазаланғаннан кейін «қабір дағы» анықталып оның өзеннің шағыл тастарынан жасалғаны белгілі болды. Камера құрылымы сол заманға тән батысқа қаратып жасалған тік төртбұрышты классикалық үлгіде болып шықты. Қабір тоналған, сүйектердің бір бөлігі жоқ, тек төменгі бөлігі ғана қалған екен. Ешқандай археологиялық олжа табылмады.

Орталық қабірдің солтүстік жағындағы 5 метрдей жерден екінші жерлеу орны анықталды. Бұл бала қабірінің де құрылымы бірінші қабірге ұқсас болғанымен анағұрлым кіші көлемде болып шықты. Шамамен 6-7 жастағы бала сол заманға сай дәстүрмен шалқасынан жатқызылып, басы батысқа қаратылып жерленген екен. Бұл қабір тоналмағандықтан марқұмның өзімен бірге жерленген екі керамикалық тостаған мен қатты даттанған темір бұйым табылды.

Қазіргі уақытта зерттелген қорғанның дәуірін анағұрлым дәл анықтау мақсатында табылған бұйымдарды камералды зерттеу жұмыстары, жерлеу орнының конструктивтік ерекшеліктеріне талдау жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Сонымен қатар, Есік қорымының оң жағалаудағы бөлігіндегі №7 элитарлық қорғанға зерттеу жұмыстары басталды. Қорған қазіргі кезде «Есік» қорық-музейінің қорғау аумағында тұр. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу аталған объектіде болашақта қазылған алаңда ашық аспан астындағы музейлендірілген қорған жасау мақсатымен атқарылып жатыр.

Ескерткіштің қазіргі кездегі жағдайын зерттей келе Есік қорымын «Есік обалы қорымы» деп атау жөн болады деп ойлаймыз. Оған қоса жаңа зерттеулер қорымның аумағы бұрынғы айтылып жүрген аумағынан да үлкен екенін

көрсетті. Ол Есік өзенінің сол жақ жағалауын ғана емес оң жағалауын да қамтитыны анықталды. Жағалауды бойлай орналасқан ескерткіш белдеуінің ұзындығы 3 шақырымнан 10 шақырымға дейін ұлғайды. Соған сай ені де 1,5 шақырымнан 3,5 шақырымға дейін өсті. Осылайша Есік обалы қорымының археологиялық ландшафты Құлжа жолынан (солтүстік-батыс) басталып Есік қаласына (оңтүстік-шығыс) дейінгі аумақты алып жатыр. Обалы қорымның сақталып қалған объектілері бұрындары 50 шақты деп есептелсе қазіргі таңда үлкен, орташа және биіктігі 0,5 метр болатын кіші қорғандарды қоса алғанда 150-дей қорғанға жетті. Қорым төрт бөлікке бөлінсе бір бөлігіне Есік қаласының шаруашылық және тұрғын жайлары салынып кеткен. Қалған бөлігі де адамның шаруашылық істерінің нәтижесінде ішінара жойылып немесе бұзылған. Ескерткіштің хронологиялық диапазоны да б.з. XI ғасырдан б.з.д. X-IX ғғ. аралығына дейін өсті [5, 35 б].

Осы обалы қорымдағы зерттеу объектісі ретінде алынған №7 қорған қорық-музейден батысқа қарай 557 м., Есік-Бәйтерек-Алматы жолынан оңтүстікке қарай 271 м. жерде орналасқан. Қорған диаметрі – 56 м, биіктігі – 6 м. Үйінді ортасындағы шаң-топырақ басқан ұңғымасының диаметрі – 7 м, тереңдігі – 2 м. Қорған Есік қорымының басқа қорғандарының ішіндегі ірілерінің бірі. Қорған ұңғымасын өскін басып қалған. Қорғанның бірнеше жерінен үйіндіні қаптаған тастарды байқауға болады. Қазба жұмыстарынан бұрын қорғанның инструментальды жоспары алынып, зерттелетін объектінің аэрофотосы жасалды.

Қорған үнгіп кіру арқылы бірнеше рет тоналғандықтан үлкен деформацияға ұшыраған. Қорған ортасының шығыс және батыс қабырғасында ежелгі нобай сақталған. Қорған қиындысында 6x7 көлемдегі ұңғыманың жиектері анық көрінеді. Қабір шұңқырын қазған кезде түрлі тереңдікте ағаш бөлшектері кездесті.

Аталмыш жоба аясында Есік өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Қыземшек шатқалын қоса алғанда Есік микроөңірі маңындағы аумақтарға кең көлемдегі барлау-іздістеу жұмыстары жүргізіліп, Есік өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Қыземшек шатқалындағы биік таулы аумақта орналасқан ерте темір дәуірінің ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары аяқталды. Есік микроөңірінің аумағындағы тарихи-мәдени процестерге зерттеу және сараптау жүргізу үшін келесі кезеңдерге арналған базалық материалдар жасалып, археологиялық барлау жұмыстары кезінде 30-дай ежелгі археологиялық ескерткіштер анықталды. Бұрындары белгісіз болған объектілер анықталып, кешіктірмей зерттелуге тиістілері белгіленіп олардың жалпы жағдайына баға берілді. Бұған дейін ғылыми ортаға белгісіз болып келген ерте темір дәуірінің ескерткіштерін барлау-іздістеу зерттеулері аяқталып, негізгі бағыттар анықталып және зерттеу үшін анағұрлым өзекті объектілер белгіленді. Подгорный ауылынан Есік қаласына дейінгі ерте темір ғасырының ескерткіштері картаға түсірілді. Археологиялық барлау

жұмыстарының нәтижесінде өңір аумағындағы ерте темір ғасырының ежелгі тайпаларының орналасу ретінің толық картинасын алу мүмкін болды.

Ғарыштық және аэрофото түсірілім негізінде анықталған қорымдардың жоспары жасалынып, ескерткіштердің географиялық координаттары анықталды және белгіленді. Күнтізбелік жоспарға сәйкес ерте темір ғасыры ескерткіштерінің картасы жасалды. Зерттелетін ескерткіштердің жүйеленген деректерімен бірге барлау материалдарын талдау ЕТҒ дәуірінде аталған аудан аумағының даму сипаты туралы мәселені шешуге ықпал етеді. Есік өзенінің жоғарғы ағысындағы ерте темір ғасыры археологиялық ескерткіштерінің жалпы картасын жасау бойынша жұмыстар археологиялық ескерткіштерді қазіргі заманғы географиялық ескерткіштермен байланыстыра отырып Геоақпараттық жүйе-технологиялардың негізінде жүргізілді.

Жалпы алғанда Жетісу жері, оның ішінде Іле Алатауының солтүстік жағы әлі де болса ғылыми ортаға белгісіз немесе шағын ортаға ғана белгілі тарих жәнет мәдениет ескерткіштеріне өте бай болып келеді. Оған қоса аталмыш өңір ежелден адамзаттың мекен етуіне қолайлы табиғи ортаға ие, суармалы және жайылымдық жерлерге бай, халықаралық қатынас жолдарының бойында жатқандықтан сан түрлі мәдениет өкілдерінің ізі қалған аумақ болғандықтан Қазақстан археологиясына, Қазақстан тарихнамасына қосатын үлесі әлі де мол деп білеміз. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының жүргізіп жатқан зерттеулері осынау тарихи-мәдени мұраларымызды зерттеудегі, зерттеп қана қоймай оны ғылыми, білім беру, туристік мақсатта пайдаланудағы алғашқы қадамдар деп санауға болады.

Жұмыс Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің жобалары аясында дайындалды. ЖТН: №BR10164228/БНҚ – «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және ЖТН: №BR08555232/БНҚ – «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мухтарова Г.Р. «Есік» қорық-мұражайының алғашқы қадамдары // «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы: Альбом-отчет / бас редактор – Г.Р. Мухтарова [және басқалары]. – Алматы, 2015. – 5 б.
2. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.
3. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.

4. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г.Р. Мухтарова; орынд: Х.А. Айтқұл [және басқалары]. – Есік., 2021. – 126 б. – Инв. №BR10164228.

5. Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Ғ.Қ. Омаров; орынд: Т.Ж. Тулегенов [және басқалары]. – Есік., 2021. – 159 б. – Инв. № BR08555232.

Подписано к печати 8.11.2021

Формат 70*100

Бумага мелованная, Печать офсетная.

Отпечатано типографией РГКП «Государственный
историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» МКС РК
150100

СКО, Айыртауский район, с. Саумалколь, ул.Б.Ашимова 15 А.

Для заметок